

İlk Dönem Tefsîr Kitapları ve Müellifleri

(En-Nedîm'in *el-Fihrist*'indeki "Tesmîyetü'l-Kutub el-Musannefe fî Tefsiri'l-Kur'ân" Adını Taşıyan Listesi Bağlamında)

Mehmet YOLCU*

Özet: Muhammed b. İshâk en-Nedîm (v.380/990) yaklaşık dört asırlık bir dönemi kapsayan ve bir *İlk Dönem İslâm Kültür Tarihi Atlası* sayılabilecek "el-Fihrist" adlı eseriyle Arapça dilbilim, Kaligrafi, Sarf-Nahv, Tefsir, Hadis ve Fıkıh'tan Kelâm, Dinler Tarihi, Felsefe ve Tıbb'a kadar pek çok ilim dalına önemli katkılar sağlamıştır. Onun verdiği bilgiler birçok ilmi disiplinin birinci el kaynakları hakkında aydınlatıcı niteliktedir. Bu bağlamda Kur'ân İlimleri ve Tefsîr'in ilk dört asrında gün yüzüne çıkan eserleri ve müelliflerini de tanıtan en-Nedîm, "el-Fihrist" in I. Mekâlesinin 3. Fenni'nde yer alan "Tesmîyet el-Kutub el-Musannefe fî Tefsîr el-Kur'ân" başlığı altında 45 kitap ve müelliflerinden kısaca söz eder. (Ebû'l-Ferac Muhammed b. İshâk en-Nedîm, *Kitâb el-Fihrist*, thk. Fuâd Eymen Seyyid, Al-Furkan İslamic Heritage Foundation, London 2009, I, 88-89.)

Bu araştırmada *el-Fihrist*'in "Tesmîyet el-Kutub el-Musannefe fî Tefsîr el-Kur'ân" başlığı altında kaydettiği 45 eser ve müellifleri incelenmiştir. Burada öncelikle en-Nedîm'in bahsettiği kişiler ve eserleri hakkında derli toplu bilgi verilmiştir. Böylece bu âlimlerin ilmî şahsiyetleri gün yüzüne çıkarılmıştır. Zira *el-Fihrist* onlar hakkında çok az bilgi vermiştir. Dından en-Nedîm'in bu müellifler ve eserleri listelerken hangi mantaliteden işe koyulduğu, herhangi bir hizbin tesirinde kalıp kalmadığı tetkik edilmiştir. Son olarak da bu *Tefsîrler ve Müfessirler Listesi* hakkında Dimitry Frolov gibi ehl-i vukûf kişiler tarafından ileri sürülen görüşlerin tutarlılık derecesi çözümlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kitâb el-Fihrist, en-Nedîm, Kudemâ el-Mufessirîn, İlk Tefsir Kitapları Listesi.

Prime Commentary Books and Their Composers -In the Context of Al-Nadeem's al-Fehrest-

Abstract: Mohammad b. Ishaak al-Nadeem (d. 380/990) with his work of "al-Fehrest" which can be considered as the Atlas of Prime Islâmîc Cultural History, made contributions to a wide spectrum of different science fields from Commentary, Hadith, Fikh (Islamic Law), Calligraphy, History of Religions, Philosophy, to Medicine. al-Nadeem represents the books that revealed in the first four centuries of Islâm and their composers in this context and in the 3rd Part of 1st Makâlah of "al-Fehrest" he briefly mentions 45 books and their composers under the title of "Tasmeyat al-Kotob al-

* Doç. Dr., İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, mehmet.yolcu@inonu.edu.tr

Mosaannafa fe Tafseer al-Korân". (Ebû'l-Ferac Mohammad b. İshâk al-Nadîm, *Ketâb al-Fehrest*, ed. Fuâd Eymen Seyyid, Al-Furkan İslamic Heritage Foundation, London 2009, I, 88-89.).

These books and their composers that are discussed in "al-Fehrest" of al-Nadeem will be the focus of this article. This study will have an inquiry of the reasons and the principles that shapes that list and the critiques towards him.

Keywords: Ketaab al-Fehrest, al-Nadim, Commentary, The First Commentators.

Giriş

Muhammed b. İshâk en-Nedîm'in (v.380/990) *el-Fihrist* adlı eseri bir *İlk Dönem İslâm Kültür Atlası* olarak tanımlanabilir. Burada Arapça alfabesiyle yazılmış tüm yazılı eserler on bölüm (Mekâle) şeklinde tasnif edilmiştir. Genelde her Mekâle de kendi arasında birkaç kısma (fenne) ayrılmıştır. Mesela Dokuzuncu Mekâle *Mezhepler ve İ'tikâdlar (İnanç Sistemleri ve Dini İnançlar)* hakkındadır.

Bunun *Birinci Fenni* "Asrımızda Sâbe¹ diye bilinen Harnânîlerin (Harrânîyye'nin) Keldânîlerin "Mezhepleri"nin nitelikleri ile Mennânîyye, Deysânîyye, Hurremiyye,² Markiyûniyye, Mazdekiyye ve diğerleri gibi Seneviyye Mezhepleri ve özellikleri hakkındadır."

İkinci Fenni ise "Hint, Çin ve benzerleri gibi çeşitli ümmetlerin (kavimlerin) ve İlginç İnançların özellikleri hakkındadır."³

Araştırmamızın merkezine aldığımız "*Kur'ân Tefsîri Konusunda Tasnîf Edilen Kitaplar*" adını taşıyan kısım ise, *Ümmetler (kavimler) ve Dinler* hakkında olan Birinci Mekâlenin (s. 9-100) Üçüncü Fenninde yer almaktadır.⁴

Bu Üçüncü Fende yer alan önemli başlıklar şöyledir: Ebû İshâk en-Nedîm, önce Kur'ân-ı Kerîm'den Hz. Ebû Bekr döneminde Hz. Ömer'in haklı endişesi nedeniyle Zeyd b. Sâbit tarafından nasıl toplandığına ilişkin rivayeti kaydeder. Sonra Huzeyfe el-Yemân'ın Hz. Osman döneminde Irak'tan gelip Kur'ân'ın o anda Hz. Hafsa'nın evinde muhafaza altında bulunan Mushaf'tan (Kur'ân'ın ilk kâmil yazılı nüshası) çoğaltılmasına ve her önemli İslam Şehrine birer Mushaf'ın gönderilmesine yol açan girişimini anlatan rivayete yer verir.

¹ F Nüshasında ibare [بالصابة] yerine [بالصابتة] şeklindedir. Bkz. Nedîm, *el-Fihrist (Teceddu)*, s. 8.

² F Nüshasında ibare [الخرمية] yerine [الخرميمة] şeklindedir. Bkz. Nedîm, *el-Fihrist (Teceddu)*, s. 8.

³ Bkz. Nedîm, *el-Fihrist (Seyyid)*, I, 4.

⁴ Nedîm, *el-Fihrist (Seyyid)*, I, 88-89; *el-Fihrist (Teceddu)*, s. 36-37; Bayard Dodge, *The Fihrist li'l-Nadîm*, (1-2 ciltler), New York & London, 1970, I, 75-76.

Ardından Kur'ân-ı Kerîm'in Mekkî ve Medenî Nuzûlü ve Nuzûl Sırasını verir. Bu bağlamda Abdullah b. Mes'ûd ile Ubey b. Ka'b'ın Mushaf'larında sûre sıralamasını kaydeder. Burada en-Nedîm, Hz. Alî'nin de Yedi Bölümlük (Cuz') bir sıralamasından söz eder ama listesini kaydetmez.⁵ Sonra en-Nedîm, Hz. Nebî (sas) döneminde Kur'ân-ı Kerîmi cem eden yedi kişinin isim listesini verir.⁶

Bundan sonra Kurrâ-i Seb'a'yı, rivayetlerini, kirâetlerini ve bu konuda yazılan kitapları zikreder. Bu bağlamda şazz kirâetlerle okuyan kurrâ'yı ve kirâetlerin kimlere nispet edildiğini de şehirleri esas alarak detaylıca verir.⁷

Bu sırada makalemize konu ettiğimiz "*Tesmiyet el-Kutub el-Musannefe fi Tefsîr el-Kur'ân*" başlığını açar ve burada 45 kitap ve müellifinden çok kısa olarak söz eder.⁸

Ardından Kur'ân'ın Me'ânîsi, Muşkili ve Mecâzı; Garîb el-Kur'ân; Luğât el-Kur'ân; Kirâât el-Kur'ân hakkında telif edilen kitapları ve müelliflerini kaydeder.⁹

Bunun ardından Kur'ân-ı Kerîm'in noktalanması ve harekelenmesi, Kur'ân'ın Lâmları, Kur'ân'da Wakf ve İbtidâ, İhtilâf el-Mesâhif, Wakf et-Temâm, Lafızları aynı manaları farklı lafızlar, Muteşâbih el-Kur'ân, Hicâ' (Resm) el-Mushaf, Maktû' el-Kur'ân ve Mavsûluh, Kur'ân'ın Cuzleri, Fedâil el-Kur'ân, Kur'ân âyetlerinin sayısı, Kur'ân'ın Nâsîh ve Mensûhu, Hâlar ve Mercî'leri, Nuzûl el-Kur'ân, Ahkâm el-Kur'ân ve Kur'ân'ın değişik konularında yazılan kitaplar ve müellifleri başlıklarını açar. Her bir başlık altında az veya çok kitap ve müellifini sıralar.¹⁰

Bu Giriş'te bu kadar detayın verilmiş nedeni en-Nedîm'in Tefsir Kültürünün bu makalede zikrettiğimiz Tefsîr Kitaplarından ibaret olmadığını göstermektir.

Bu listenin Tefsir Tarihindeki önemi onun ilk asırlara mahsus olması ve nispeten kapsamlı oluşundan kaynaklanmaktadır. Biz bu makaleyle söz konusu listeyi ilim dünyasına yeniden kazandırmayı ve onu güncellemeyi amaçladık.

⁵ Bkz. Nedîm, *el-Fihrist (Seyyid)*, I, 64-68, 70.

⁶ Bkz. Nedîm, *el-Fihrist (Seyyid)*, I, 69.

⁷ Bkz. Nedîm, *el-Fihrist (Seyyid)*, I, 71-88.

⁸ Bkz. Nedîm, *el-Fihrist (Seyyid)*, I, 88-89.

⁹ Bkz. Nedîm, *el-Fihrist (Seyyid)*, I, 90-92.

¹⁰ Bkz. Nedîm, *el-Fihrist (Seyyid)*, I, 92-98.

Makalemizde konuyu işlerken izlediğimiz metoda gelince, öncelikle en-Nedîm'in bu listede yer verdiği bilgileri kaydettik ve *onların altını çizdik*. Böylece en-Nedîm'in verdiği bilgilerle bizim dolgu malzemesi olarak kullandığımız bilgileri birbirinden ayırdık. Genelde müfessirler hakkında çok az bilgi veren en-Nedîm'in bu konudaki bilgilerini derli toplu hale getirmek ve ikmal etmek için biz de onun ele aldığı kişilerle ilgili bilgileri rical ve tabakat kitapları ile ansiklopedilerden derlemeye çalıştık. Söz konusu alimler hakkındaki bilgileri yalnız tefsire yaptıkları katkılarla sınırlamadık. Bu sınırlamanın onların ilmi birikimlerini ve şahsiyetlerini yeterince betimlemede yetersiz kalacağını düşündük. Tüm çabalara rağmen hakkında sağlıklı bilgiye ulaşamadığımız çok az sayıda kişi hakkında ise muhtemel malumat vermekle yetindik.

en-Nedîm'in Tefsirler ve Müfessirler Listesi

Muhammed b. İshâk en-Nedîm, İslam Kültür Tarihinin ilk dört asrını tasvir etmeyi hedefleyen *el-Fihrist* adlı eserinde "*Kur'ân Tefsîri Konusunda Tasnîf Edilen Kitaplar*" diye bir başlık açar.

1. Burada en başta *Kitâb el-Bâkir*¹¹ Muhammed b. 'Alî b. el-Huseyn b. 'Alî'nin (aleyhisselâm) -b. el-Huseyn b. 'Alî- adlı eserini kaydeder ve bunu ondan rivayet eden kişinin Ebû'l-Cârûd Ziyâd b. el-Munzir olduğunu ifade ettikten sonra bu zatın Zeydiyye'nin bir kolu olan Cârûdiyye'nin reisi olduğunu belirtir. Ayrıca: "Biz onun haberini yeri geldiğinde detaylı biçimde vereceğiz" diye ekler.¹²

¹¹ Muhammed b. 'Alî b. el-Huseyn b. 'Alî *el-Bâkir*, Ebû Ca'fer (v.114/732 veya 118/736). Annesi Hz. Hasan'ın kızıdır. Derin ilim sahibiydi. İbadete çok düşküdü. Döneminde Benî Hâşim'in efendisiydi. 73 yaşında Medîne'de vefat etmiştir. Neseî, onu Medîne'in fakîh tâbî'lerinden saymıştır. İbn Hibbân onu Etbâ-'i Tâbî'inden sayar. Zehebî de onu "el-İmâm es-Sebt" diye takdirle yâd etmiştir. Sikadır; çok hadis rivayet edenlerdendir; sabırlı, huşu sahibi ve erdemli bir zattır. Cidâl ve husumeti sevmez, çok ağlar, hayata ibretle bakardı. Bkz. İbn Hacer, Ahmed b. Alî, *el-İsâbe fi Temyîz es-Sahâbe*, Dâru'l-Cil, Beyrût 1412, VI, 509; İbn 'Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, 54/272, 274, 297. M b. Ahmed ez-Zehabî, *Tezkire el-Huffâz*, Dâr el-Kutub el-İlmiyye, Beyrût 1419/1998, 93-94; Ebû İshâk eş-Şîrâzî, *Tabekât el-Fukahâ'*, Beyrût 1970, s. 64-65; İbn Kesîr, İsmâ'îl b. Umar, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 1408/1998, IX, 309.

¹² Müellifin burada kendi eserine yaptığı atıfta şöyle denmektedir: [*Ebû'l-Cârûd* (v.150/767): Zeydiyye'nin âlimlerinden biri de Ebû'l-Cârûd'dur. Künyesi Ebû'n-Necm'dir. Kendisi, Ziyâd b. Munzir el-Abdî'dir. Deniyor ki [F Nüshasında [يقال] yerine [نقال] yazılıdır]: Ca'fer b. M "b. 'Alî'ye, 'aleyhi's-selâm, onunla ilgili soruldu [F Nüshasında [سئل عنه] yerine [سأله عنه] yazılıdır]. Dedi ki:

Ebû Cârûd'un yaptığı nedir? Önce en iyilerden olmuşken sonraları umuda sarıldı. Ona gelince, kendisi, ondan başkasıyla ölmez. (F Nüshasında [اما انه لا يموت الا بها] yerine [اماما انه لا يموت الا بامام] yazılıdır.) Sonra dedi ki: *Allah ona lanet etsin. Onun kalbi de kör, gözü de kördür.*

2. en-Nedîm, ikinci sırada Mucâhid'in [b. Cebr el-Mekkî]¹³ rivayet ettiğini ifade ettiği "Kitâb İbn 'Abbâs" diye kaydettiği bir esere yer verir.¹⁴ Verdiği bilgilere göre bu kitabı Humeyd b. Kays,¹⁵ Mucâhid'ten ve Werkâ'¹⁶ da Ebû Necîyh¹⁷ vasıtasıyla yine Mucâhid'ten ayrıca 'Îsâ b. Meymûn¹⁸ da onu Ebû Necîh aracılığıyla Mucâhid'ten rivayet etmiş bulunuyor.

Muhammed b. Sinân da onun hakkında: *Ebû'l-Cârûd sarhoşluk veren şeyi içmeden ve kâfirlerle dost olmadan ölmedi*] der. Bkz. Nedîm, *el-Fihrist* (Seyyid), I, 640; en-Necâşi, *er-Ricâl*, I, 387-388; et-Tûsî, *el-Fihrist*, s. 131.

- ¹³ *Mucâhid b. Cebr, Ebû'l-Haccâc* (v.102/722): Kurrâ' ve müfessirlerin piridir, Te'vîl ile Tefsîrde İmamdır; Tezkîr ve Ekâvilde bir derya sayılmıştır. Mekke'de doğmuş ve yine orada vefat etmiştir. Abdullah (veya Kays) b. es-Sâib'in mevlasıydı. İbn Abbâs'ın en ünlü öğrencilerinden biridir. Ehl-i Kitâb (Yahûdîler ve Hıristiyanlar) uzmanıdır. Hocasından duyduklarını sistemli biçimde kaydetmiş ve bunları başkalarına da okutmuştur. Bkz. Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Menceveyh, *Ricâl Sahîh Muslim*, Dâr el-Marife, Beyrût 1407, II,426; Zehebî, *Siyer*, IV, 449. D. Frolov'un Mucâhid hakkında: "Kûfe'de yaşadı ve orada öldü" şeklindeki beyanı asılsızdır. Bkz. "İbn al-Nadîm on the History of Qur'anic Exegesis", s. 66; 9. not.
- ¹⁴ *İbn 'Abbâs* (v.619-686): Resûlullah'ın (sas), iman etmiş iki amcasından biri olan el-Abbâs'ın oğludur. Peygamber'in zevcelerinden olan Meymûne onun teyzesi olduğu için bazı geceler Peygamber evinde konuk edilirdi. Peygamber'e karşı olan sevgisi, bağlılığı ve samimi hizmetleri sebebiyle onun takdirini kazanmış ve "Allahım, ona Te'vîli öğret ve onu dinde fakih kıl!" tarzındaki duasına nâil olmuştur. Kendisi en büyük tefsir bilginlerinden biridir. "Hıbrû'l-Umme" (Ümmetin en büyük bilgini) ve "Tercumânu'l-Kur'ân" diye ünlenmiştir. Mekke Tefsîr Okulunun en büyük ustasıdır. Cemel ve Sıffîn'de Hz. Alî'nin safında yer almıştır. Hâricîlerle münazaraları meşhurdur. Hz. Alî adına Basra valiliği yapmıştır. Sonraları Tâif'e çekilerek kendisini Kur'ân-ı Kerîm tefsir ve yorumuna adanmıştır. Bkz. Buhârî, 'İlm 17; Vudû' 10; Ahmed, *Musned*, I, 214-374; V, 116-122; İbn Sa'd, *et-Tabekât el-Kubrâ*, thk. İhsan Abbâs, Beyrût 1388/1968, II, 365-372.
- ¹⁵ *Humeyd b. Kays el-A'rec el-Mekkî*, Ebû Safvân (v.130/748): Benî Esed'in mevlasıydı. Kureys'tendir. Mekke'nin önde gelen kârî'lerinden biridir. Kirâet, Tefsîr ve Hadiste Mucâhid ve 'Atâ'n öğrencisi, İmam Mâlik, es-Sevrî ve Ebû Amr b. el-'Alâ'n hocasıdır. Sikadır. Hadisleri Kutub-i Sıtte'de yer almıştır. Bkz. İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, 262; Ebû Abdullah M b. Ahmed el-Mukaddemî, *et-Târîh ve Esmâ el-Muhaddisîn ve'l-Kunâ*, Dâr el-Kitâb ve's-Sunne, Karatçı 1415/1994, s. 118.
- ¹⁶ *Verkâ b. Umar b. Kuleyb el-Yaşkurî, Ebû Bişr* (v.161/778). Kûfeli sika bir hadîs hafızı ve imamıdır. Medâin'e yerleşmiştir. Bağdat'ta kaldığı da olmuştur. Aslı Merv veya Huvârizm'dendir. Medâin'de vefat etmiştir. Muhaddis, Müfessirdir. Mürcîlîği hakkında kimi görüşler vardır. Bkz. Zehebî, *Siyer*, VII, 90-91.
- ¹⁷ *Ebû Necîyh el-Mekkî* (v.109/728). Adı Yesâr. Mekkeli, Sakîfli Ahnes b. Şureyk'in mevlasıdır. Çok az rivayeti vardır. Sikadır. Oğlu Abdullah meşhur bir muhaddistir. Bkz. *Tehzib et-Tehzib*, XI, 2377; *Takrîb et-Tehzib*, II, 374. İbn Hibbân, *es-Sikât*, V, 557. D. Forolow, hiçbir referans göstermeden bu ismi, yanlış olarak "Nuceyh" şeklinde okumuştur. Ayrıca bu kişi hakkında oğlu Abdullah'ın bilgisini vermiştir. Bkz. *agm*, s. 67; 12. not.

3. Üçüncü sırada İbn Sa'leb'in¹⁹ *Kitâb et-Tefsîr* adını taşıyan eserini kaydeden en-Nedîm bu kitap hakkında başka bilgi vermez.

4. Dördüncü sırada *Kitâb Tefsîr Ebû Hamza es-Sumâlî* adını taşıyan esere yer verir. Onun hakkında en-Nedîm: "Adı, Sâbit b. Dînâr'dır. Dînâr'ın künyesi ise, Ebû Safiyye'dir.²⁰ Ebû Hamza, 'Alî'nin -'Aleyhi's-Selâm- ashabından, seçkinlerden ve ilmîne, şahsiyetine güvenilen (sika) kişilerdendi. Ebû Ca'fer [el-Bâkir] ile dostluğu vardı" bilgilerini de verir.

Bundan sonra en-Nedîm [*Kitâbu Tefsîr ...*] deyip ardından sadece yazarının ismini yazmakla yetindiği pek çok kişinin adını zikreder. Bu şekilde dört ismi sıraladıktan sonra diğerlerine geçer. Biz de onun bu sıralamasını bozmadan diğerlerini beşten itibaren sıralamaya devam edelim:

5. Muhammed b. 'Alî b. Cinnî²¹ [bu tefsirin birkaç cüzü mevcuttur].

[*Muhammed b. Alî b. Cinnî*, Ebû'l-Feth 'Usmân (v.392/1002): Musul'da doğmuş, 65 yaşında Bağdât'ta vefat etmiştir. Babası Rûmî bir köle olup Musul'un ileri gelenlerinden Suleymân b. Fehd b. Ahmed el-Ezdî'nin mevlâsı idi. Edebiyât ve Nahv imamlarından biridir. Bu konuda bir düzine eseri mevcuttur. Şiirleri de vardır. el-Mutenebbî: "İbn Cinnî, benim şiirimi benden daha iyi bilir"

¹⁸ 'Îsâ b. Meymûn el-Mekkî el-Cerşî (v.151-160/768-777): "İbn Dâye" diye tanınır. Mekkeli Mufessir, Kâfî ve Muhaddis. Mucahid'in öğrencisi, İbn 'Uyeyne'nin hocasıdır. Bir tefsiri vardır. "Kaderî" olmakla itham edilmiştir. Bkz. İbn Hacer, *Lisân el-Mîzân*, IX, 390.

¹⁹ *İbn Sa'leb* Halef b. Hişâm, Ebû M (150-229): Bağdatlı Kirâet İmamı ve Muhaddis. İmam Mâlik, Hammâd b. Zeyd, Ebû 'Avâne, Kâdî Şureyh ve Yahya b. Âdem'in öğrencisi, Müslim, Ebû Dâvûd, Ebû Zur'a, Ebû Hâtim gibi pek çok muhaddisin kendisinden hadis aldığı "sika" ravilerdendir. Bkz. Zehebî, *Siyer*, X, 576-580. D. Frolow, "İbn Sa'leb" diye bir kişiye rastlamadığını belirttiikten sonra "Sa'leb" adını taşıyan birkaç kişiye göndermeye yapmaya çalışır ancak bu onun yetersizliği ve kusurudur. Bkz. *agm*, s. 67, 14. not.

²⁰ *Ebû Hamza es-Sumâlî*, Sâbit b. Ebû Safiyye (141-150/759-769): Kûfelidir. "Sumâle", Ezd'in bir boyudur. el-Muhelleb b. Ebû Sufra'nın mevlâsı olduğu söylenmiştir. Enes b. Mâlik, 'İkrime, eş-Şa'bi ve Muhamed (b. Alî) el-Bâkir'den hadis dinlemiştir. Şerîyk, Ebû Nu'aym, Vekî ve İbn 'Uyeyne ondan hadis rivayet etmişlerdir. Şî'a'nın İmâmiyye kolundandır. İbn Hibbân onu aşırı şî'îlik ile itham eder. 'Ukaylî ise: "Rec'ate inanırdı" der. Hadîs ve Kur'ân İlimleri alanında uzmandır. Güvenilirlik açısından zayıf sayılmıştır. Bkz. Zehebî, *Târîh el-İslâm*, III, 826; *Tehzîb et-Tehzîb*, I, 265; Safedî, *el-Vâfi*, X, 284. D. Frolow, "Safiyye" adını "safih" olarak verir ki bu bir tashiftir. Bkz. *agm*, s. 68.

²¹ Bu isim Flugel metninde mevcuttur ancak Beatty (Dublin) Nüshasında yer almaz. Dodge çevirisinde bu isim "İbn Cânî" şeklinde yazılmıştır. Bkz. Bayard Dodge, *The Fihrist of al-Nadim*, New York & London, 1970, I, 75; V. Polosin de bu konuyla ilgilenmiştir.

derdi. *Şevâzzu'l-Kur'ân, el-Muhezzeb fi'l-Kirâât, el-Wakf ve'l-İbtidâ'* ve *el-Hâât fi Kitâbillâh* adlı eserleri Tefsîr alanında sayılabilir. İlgili kaynaklarda kendisinin tefsirinden bahsedilmemiştir.]²²

6. Zeyd b. Eslem'den [es-Sukkerî hattıyla] (Bu Zeyd'ten aktarılan bir eserdir).

[*Zeyd b. Eslem*, Ebû Usâme (v.136/753) el-'Adevî el-'Umarî: Medîne'nin Müfessir, Muhaddis ve Fakîhidir. Medine tefsir ekolünün öncülerindedir. Aralarında babası Eslem, ağabeyi Hâlid ile Abdullah b. Umar, Ebû Hureyre, Hz. Âişe, Câbir b. Abdullah, Seleme b. Ekva', Enes b. Mâlik, Atâ b. Yesâr ve Muhammed b. Kâ'b el-Kurazî gibi isimlerin yer aldığı birçok sahâbî ve tâbiünden hadis rivayet etmiştir. *Kendisinden rivayet edenler*: Oğulları Usâme, Abdullah ve Abdurrahman ile Atâ b. Yesâr, Eyyûb es-Sahtiyânî, Yahyâ b. Sa'îd el-Ensârî, el-Evzâî, Ma'mer b. Râşid, Mâlik b. Enes, Sufyân es-Sevrî ve Sufyân b. Uyeyne gibi isimler yer almaktadır.

Zeyd b. Eslem'in Mescid-i Nebevî'de bir hadis ve fıkıh meclisi olduğu nakledilir. Ebû Hâzim Seleme b. Dînâr en az kırk fıkıh öğrencisinin bualkada devamlı surette bulunduğu zikredilir.

Zeyd'in rivayetleri Kutub-i Sitte'de yer almış, Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'inde ondan gelen 200'den fazla hadis zikredilmiştir. Medine'nin fakîhi olarak da bilinen Zeyd bir dönem Mekke-Medine yolu üzerindeki Ma'din-i Benî Suleym'de yöneticilik yaptığı ve Emevî hükümdarları Umar b. 'Abdu'l-'Azîz ile II. Welîd'in danışma meclislerinde bulunduğu bilinmektedir.²³

Mâlik b. Enes'in tefsir alanında kendisinden faydalandığı Zeyd b. Eslem'e ait bir tefsirin bulunduğu söylenmektedir. Oğlu Abdurrahman tarafından rivayet edildiği bildirilen ve çeşitli eserlerde kendisinden nakiller yapılmış olan bu tefsirin önemli bir bölümünün Zeyd b. Eslem'den birçok nakilde bulunan

²² Bkz. Kemâluddîn el-Enbârî, *Nuzhetu'l-Elibbâ'*, Kâhire 1386/1967, s. 332-334; Mahmûd Huseynî, *el-Medresetu'l-Beğdâdiyye fi Târîhi'n-Nahvi'l-'Arabî*, Beyrût 1407/1986, s. 319-391; Zirikî, *el-A'lâm*, IV, 204; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, 331; Brockelmann, *Târîh el-Edeb el-'Arabî*, II, 984; Sezgin, *Târîh et-Turâs el-'Arabî*, I, 614-615.

²³ Bkz. İbn Sa'd, *et-Tabekât el-Kubrâ*, thk. Alî M. Umar, Kâhire 1421/2001, VII, 507, 591-592; Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, III, 387; Ebû Nu'aym, *Hilyet el-Eoliyâ'*, III, 221-229; Mizzî, *Tehzîb el-Kemâl*, X, 12-17; ez-Zehebî, *S. A'lâm en-Nubelâ'*, V, 316-317; Tezkiretu'l-Huffâz, I, 132-133; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, III, 395-397.

Taberî'nin *Câmiu'l-Beyân*'ında ve el-Ferrâ'nın *Me'âni'l-Kur'ân* ve el-Begavî'nin *Me'âlim et-Tenzîl*'inde yer aldığı anlaşılmaktadır.]²⁴

7. Mâlik b. Enes;

[*Îmâm Mâlik b. Enes* (93-179/712-795): Ebû Abdullâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebû Âmir el-Yemenî. Mâlikî mezhebinin imamı, büyük müctehid ve muhaddis olup 93/712'te dünyaya gelmiştir. Medîne halkının uygulamasına Dîn'de önem atfeden, Medîne'de doğup yetişen ve yine orada vefat eden büyük Hadîs ve Fıkıh âlimidir. Hadis aldığı hocalarının üç yüzü Tâbiîn, altı yüzü Tebeu't-Tâbiîn olmak üzere dokuz yüz civarında bulunduğu söylenir.²⁵

İmam Mâlik'in hadîsleri ve onlardan çıkarılabilecek fikhî görüşleri topladığı "el-Muvatta'" adlı eseri günümüzde mevcuttur.²⁶ Fıkıhta çizgi olarak Ebû Hanîfe'nin görüşüne paralel bir metot izleyen *Mâlikî Mezhebi* ona izafe edilir. Kâdî 'İyâd, İmam Mâlik'ten rivayet edilen bir tefsirden bahseder. Bu tespit gerçekten doğrudur.²⁷

Hayatının yarısını Umevîler, yarısını Abbasîler devrinde geçiren Mâlik'in kendi dönemindeki siyasî olaylardan uzak durduğu, mevcut yöneticilere de, karşıtlarına da açık bir destek vermediği anlaşılmaktadır. Onun siyasî olaylar karşısındaki tarafsızlığında kendisinden önce Hz. Huseyn ve Abdullah b. Zübeyr b. Avvâm'ın Umevî yönetimine karşı yürüttükleri isyanlar da, kendisinin yaşadığı dönemde Hâricî Ebû Hamza eş-Şârî tarafından Haremeyn'de (130/748), Muhammed en-Nefsu'z-Zekiyye tarafından Medine'de (145/762) organize edilen isyanlar ve diğer bölgelerde ortaya çıkan çeşitli isyan hareketleri sırasında çok kan dökülmesinin yol açtığı olumsuz durum ve bunun Haremeyn halkında meydana getirdiği hayal kırıklığının tesiri olduğu düşünülmek-

²⁴ Bkz. Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, Beyrût 1984, I, 49; III, 25, 209; IV, 23, 94, 205, 221, 259; VIII, 55; XIX, 34; XXIII, 82; XXV, 102; XXVII, 11, 64, 70, 157; XXVIII, 155, 165; XXIX, 24, 41, 170, 199; İbn Hibbân, *es-Sikât*, IV, 246.

²⁵ Bkz. *Tertîbu'l-Medârik*, I, 90; İbn Hacer el-Askalânî, s. 109; İbn Ferhûn, *Burhânuddîn Ebû'l-Vefâ* (Ebû İshâk) İbrâhîm b. Alî, *ed-Dibâh el-Muzehheb fî Ma'rife A'yân 'Ulemâ el-Mezheb*, thk. Me'mûn b. Muhyiddîn, DKİ, Beyrût 1417, I, 77.

²⁶ Bkz. Hamîd Lahmer, *el-Îmâm Mâlik Mufessiren*, Beyrût 1415/1995; İsa b. Mes'ûd ez-Zevâvî, *Menâkıb Seyyidinâ el-Îmâm Mâlik*, Kâhire 1325; M. Ebû Zehre, *Îmâm Malik*, çev. Osman Kesioğlu, Ankara 1405/1984.

²⁷ Ebû Bekr İbnu'l-Arabî, Abdullah b. Nâfi' es-Sâiğ'in Mâlik'ten nakledilen tefsire dair rivayetleri derlediği bir cüzü, *el-Kabes fî şerhi Muvatta'i Mâlik b. Enes* adlı eserinin sonuna "*Kitâbu't-Tefsîr*" başlığı altında eklemiştir. Ayrıca Mekki b. Ebû Tâlib ve İbnu'l-Ciâbî de İmam Mâlik'ten tefsir konusunda nakledilen rivayetleri birer kitapta toplamıştır.

tedir. İmam Mâlik, ömrünün sonunda geçirdiği kısa süreli bir rahatsızlıktan sonra 14 Rebûlevvel 179 (7 Haziran 795) tarihinde Medine’de vefat etmiştir.]²⁸

8. es-Suddî [en-Nedîm:] Biz onu ilerde ele alacağız [der].²⁹

[Ebû Muhammed İsmâ’îl b. ‘Abdurrahmân b. Ebû Kerîme (Ebû Zueyb) el-A’ver es-Suddî el-Kebîr el-Kûfî: Hicaz’da doğmuş ve Kûfe’de yaşamıştır.³⁰ Babasının aslen İsfahan’ın ileri gelenlerinden olduğu zikredilmiştir.³¹ es-Suddî 127/745 senesi sonlarında veya 128’in başlarında vefat etmiştir.³²

Suddî birkaç meseleden dolayı eleştirilmiş olup bunlardan biri onun Şî’a’ya meylettiği iddiasıdır. Huseyn b. Wâsık el-Mervezî tefsirle ilgili bazı meseleleri sormak için Suddî’nin yanına gittiğini, cevaplarını alıp ayrılacağı sırada onun Hz. Ebû Bekr ile Hz. Ömer için kötü sözler söylediğini ileri sürmüştür.³³ Şî’a kaynaklarında da onun Şî’î olduğu belirtilmektedir.³⁴ Diğer bazı kaynaklarda da Şî’a’ya meyiletmekle itham edildiği söylenmekle birlikte bunu doğrulayan bilgilere yer verilmemiştir.³⁵

es-Suddî el-Kebîr, tefsîr alanında İbn Abbâs’ın öğrencilerinden sayılır. Meşhûr Tâbî’î Mufessirdir. Özellikle Kur’ân İlimlerinde derinleşmiştir. Kûfeliler içinde tefsire dair en çok rivayeti ve birikimi bulunan ve Tâbî’ün neslinin küçüklerindedir (dördüncü tabakasından). İslam’ın ilk dönem tarihçiliğiyle de ilgilenmiştir. Bu bağlamda Siyer ve Meğâzide hatırı sayılır bilgilere sahiptir. Siyasi görüş olarak Hz. Alî senpatizanıdır. es-Suddî’nin *Kitâbu’n-Nâsîh ve’l-Mensûh*³⁶ ile *el-Meğâzî ve’s-Siyer* adlı eserlerinin olduğu kaydedilmektedir.³⁷

Bahse konu olan es-Suddî, *Tefsîru’l-Kur’ân*’ın musannıfıdır. Suddî’nin tefsire dair rivayetlerini derleyen Muhammed Atâ Yûsuf, bu rivayetler üzerinde o

²⁸ İbn Abd el-Berr, *Câmi’ Beyân el-İlm*, thk. Abdurrahman M. Usmân, Medîne 1388/1968, II, 76-77.

²⁹ Bkz. Nedîm, *el-Fihrist (Seyyid)*, s. 88.

³⁰ İsmail el-Begdâdî, *Hediyetu’l-Ârifîn*, I, 206.

³¹ Ebû Nu’aym, *Hilye*, I, 247.

³² İsmail el-Begdâdî, *Hediyetu’l-Ârifîn*, I, 206.

³³ Ebû İshak el-Cûzcânî, *Ahvâlu’r-Ricâl*, thk. Subhî el-Bedrî es-Sâmerrâî, Beyrût 1405/1985, s. 54.

³⁴ Muhsin Emin, *A’yânü’s-Şî’a*, III, 379-380.

³⁵ Zehebî, *Mîzânü’l-İ’tidâl*, I, 236.

³⁶ İbnu’l-Cevzî, *Nâsihu’l-Çur’ân ve Mensûhuh*, s. 102.

³⁷ İbn Teğrî Berdî, *en-Nucûmu’z-Zâhire*, I, 308.

sırada mevcut itikadî ve siyasî yönelişlerin etkisinin bulunup bulunmadığını incelediğini, fakat böyle bir tesirin varlığını gösteren bir unsura rastlamadığını belirtir. Onun tespitine göre mutekaddimûn hadisçileri onun Şî'liğinden hiç söz etmezken muteahhirûnun delile dayanmaksızın bu iddiayı dile getirmekle yetindiklerine dikkat çeker.]³⁸

9. İsmâ'îl b. Ebû Ziyâd:

[İlgili kaynaklarda bu ismi taşıyan üç şahıstan söz edilmiştir. Üçü de hadis ilminde güvenilirlik açısından muteber değildir. Birincisi "es-Sekûnî" diye bilinir. Şamlıdır ama Horasan'a yerleşmiştir. Babasının adı ise Muslim'dir. Halîlî onun hakkında: "Zayıf bir şeyhtir; meşhur değildir" demiş; Dârekutnî de: "Metrûktur; hadis uydururdu" der. Musul kâdîsi olduğunu sanıyorum. Mehdî'nin çocuklarına öğretmenlik yapardı. Tefsirini, hocalarından aktardığı pek makbul olmayan hadislerle doldurmuştur.³⁹ Aynı ismi ed-Dahhâk'ın mevlası da kullanmıştır. Bu ismi kullanan diğer bir zat ise Musul Kâdîsidir.]⁴⁰

10. Dâvûd b. Ebû Hind, Ebû Muhammed -Ebû Bekr-

[Benî Kuşeyr'in mevlâsı olan Dînâr b. 'Uzâfir el-Kuşeyrî (v.139/756), Horasanlı bir Hadis İmamı ve Hâfızı olup "hucet", "sebt" ve "sika"dır. Merv doğumlu olup Basra'ya yerleşmiştir. Basra'da özellikle Tefsîr ve Hadîs alanlarında derinleşmiştir. Enes b. Mâlik, 'Atıyye b. Sa'd el-'Avfî, 'Âmir eş-Şa'bî, Sâlih b. Ebû Tarîf, Ebû İshâk eş-Şeybânî, 'İkrime, Ebû Abdurrahman es-Sulemî ve Ebû 'Aliyye'den ders almıştır. Bir ilim deryası olup ibadete çok düşkün ve Basra ahalisine müftülük yapmıştır. Hicri 139-140 senesinde vefat etmiştir.]⁴¹

11. Ebû Ravk

[Atıyye b. el-Hâris (v.105/723) Hemdânlı-Kûfeli saygın bir Hadis âlimi olup bir tefsîr sahibidir. Benî Zeyd b. Erde' boyundandır. el-Wezîr onun hakkında: "Tefsîr sahibi Ebû Ravk onlardandır" diye bilgi vermiştir. Ebû Ravk, Ahmed b. Hanbel, en-Nesâî ve Ebû Hâtim tarafından "sika" sayılmıştır. Yahya b. Me'în ise, onu "da'îf" saymıştır. İbn Sa'd (v.230), onun tefsir sahibi olduğunu

³⁸ Muhammed Atâ Yûsuf, Suddî'ye nisbet edilen ve altı ayrı rivayet tefsirinde yer alan rivayetleri bir araya getirerek neşretmiştir. M. Atâ Yûsuf, *Tefsîru's-Suddî el-Kebîr*, s. 44.

³⁹ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, II, 171; İbn Hacer, *Lisân el-Mîzân*, II, 126.

⁴⁰ Ebû'l-Kâsim Ubeydullah b. Alî, *Tecrîd el-Esmâ ve'l-Kunâ*, Yemen 1432/2011, I, 77.

⁴¹ Buhârî, *et-Târîh el-Kebîr*, III, 231; Safedî, *el-Vâfi*, IV, 417; Zehebî, *Tezkiret el-Huffâz*, I, 110; *Siyer*, VI, 377.

kaydetmiştir.⁴² Ahmed b. Hanbel, Ebû Ravk'ın Mesrûk'tan bir şey dinlemediğini ifade edip bu konudaki rivayetlere şiddetle karşı çıkmıştır.⁴³

Ebû Ravk, Enes b. Mâlik, Ubeydullah b. Halîfe, Meymûn b. Mihrân, Muhammed b. el-Welîd el-Busrî, İbrahim et-Teymî, Âmir eş-Şa'bî ve ed-Dahhâk'tan rivayet etmiştir. Sufyân es-Sevrî, Hâlid b. Yezîd el-Kasrî, Şerîyk b. Abdullah en-Nehâ'î, Seyf b. Umar et-Temîmî, Bişr b. Umâra el-Has'amî, Abdulvâhid b. Ziyâd, Bişr b. Hâlid el-Kûfî, Ebû Usâme Hammâd b. Usâme gibi pek çok kişi de ondan hadis rivayet etmiştir.⁴⁴

12. Sened⁴⁵ (Suneyd) b. Dâvûd:

[Bu zatın ismi ve kimliği hakkında farklı bilgiler verilmiştir. Bir tefsirinin olduğundan bahsedilen zat, İbn Hacer'in *el-Ucâb*'ında kendisinden nakiller yaptığı ilk müfessirler arasında yer alan el-Huseyn b. Dâvûd'tur. Ona göre bu "Seniyd" (veya Suneyd) diye tanınmıştır ve 266 senesinde vefat etmiştir.⁴⁶ Herhalde bu zat, en-Nedîm'in burada sözünü ettiği kişidir. Kendisi, bir muhaddis ve hadis râvîsidir.]⁴⁷

⁴² İbn Sa'd, *et-Tabekât el-Kubrâ*, VI, 369.

⁴³ İbn Ebû Hâtim, Abdurrahman, *el-Merâsîl*, Beyrût 1397, s. ۱۶۱

⁴⁴ Buhârî, *et-Târîh el-Kebîr*, VII, 13; Mizzî, *Tehzîb el-Kemâl*, XX, 133; Zehebî, *Târîh el-İslâm*, III, 928; İbn al-Hâik, *el-İklîl*, s. 24; Kaynaklarda bu künyeyi taşıyan bir zat daha vardır: "Ahmed b. M b. Bekr b. Ziyâd b. el-'Alâ el-Hizzânî. el-Basra asıllıdır, 249 senesinde Asbehân'a gelmiştir. Alî b. Harb, Yezîd b. Sinân, Meymûn b. Mihrân, M b. el-Velîd el-Busrî, Ebû Hafs el-Fellâs, Ebû Mes'ûd ve tabakasından ders almıştır. Ed-Dârekutnî, Alî b. el-Kâsim eş-Şâhid, Ebû Bekr b el-Mukrî' ile kardeşinin oğlu Ebû 'Amr M b. M el-Hizzânî, Ahmed b. M b. 'İmrân (İbnu'l-Cuneyd), Ebû'l-Huseyn b. Cumey' es-Saydâvî ve ondan ders alanlardandır." İbn el-A'râbî, onu "sika" saymıştır. Muslim b. Kâsim de: "Ebû Ravk, Mâlik'in mezhebi konusunda fekih idi. Zarîf, fasih bir zat idi. İnsanlar ondan yazdılar. Sonra onun hakkında ileri geri konuşular. Çünkü kitapları yandı. Furû konusunda konuştu. Bu nedenle insanlar ona dil uzattılar. Ashâb-ı Hadîsten ondan kitabeti terk edeni görmedim. Bu nedenle ondan yazdım. 324 veya 325 senesinde vefat ettiğini sanıyorum." Bazıları vefatı için 331 veya 332 senesini verirler. Bkz. Zehebî, *Târîh el-İslâm*, VII, 643; S. *A'lâm en-Nubelâ*, XV, 2286; İbn Hacer, *Lisân el-Mîzân*, thk. Abdulfettâh Ebû Gudde, Dâr el-Beşâir, 2002, I, 592.

⁴⁵ Eymen Fuâd Seyyid kelimeyi "sened" diye okumuştur. Beatty Nüshasında da böyledir. Teceddud kelimeyi "Seyyid" diye okumuştur. F Nüshasında [سید] yerine [رشيد] kelimesi yer alır. Bkz. Nedîm, *el-Fihrist (Tecedud)*, s. 3۶. Ayrıca bkz. el-Hâkim, *el-Mustedrek*, III, 603.

⁴⁶ İbn Hacer, *el-Ucâb*, I, 145.

⁴⁷ Bkz. İbn Batta, Ebû Abdullah Ubeydullah b. M el-'Ukberî, *el-İbânet el-Kubrâ li'bni Batta*, Dâr er-Râye, Riyâd 1415/1994, II, 591; Ayrıca bkz. el-Hâkim, *el-Mustedrek*, III, 603; Zehebî, S. *A'lâm en-Nubelâ*, VIII, 160; IX, 458.

13. Sufyân⁴⁸ b. 'Uyeyne:

[*Sufyân b. 'Uyeyne* Ebû Muhammed Süfyân b. Uyeyne b. Meymûn el-Hilâlî (107-198/725-814): Tebeu't-tâbiîn neslinden hadis âlimi ve hâfızıdır. Şâban 107'de (Aralık 725 - Ocak 726) Kûfe'de doğmuştur. Babası veya dedesi Mekte'ye giderek oraya yerleşmiştir. *Hicâz Hadîs Okulunda* Mâlik b. Enes'ten sonra gelen ikinci Hadîs İmamıdır. nn-Nedîm onu Zeydiyye Mezhebinden saymıştır.]⁴⁹

Sufyân b. Uyeyne küçük yaşta hadis meclislerine katılmaya başlamıştır. Hâfızası son derece kuvvetli ve güvenilir bir râvi olan İbn Uyeyne, İbn Şihâb ez-Zuhrî'den gelen rivayetler konusunda İmam Mâlik ile birlikte en güvenilir kimse kabul edilmiştir. Hicaz muhaddisi diye şöhret bulmakla birlikte Irak bölgesinde rivayet edilen hadisleri de çok iyi bilirdi. Seksenden fazla hocasının büyük çoğunluğu tâbiûn neslinden olup Amr b. Dînâr, Atâ b. Sâib, Hammâd b. Zeyd, Ma'mer b. Râşid, Abdülkerîm b. Mâlik el-Cezerî, Ebû İshâk es-Sebî'î, İbnu'l-Munkedir, İbnu'l-Mu'temir, Eyyûb es-Sahtiyânî, Hişâm b. Urve, Humeyd et-Tavîl, İbn Ebû Leylâ ve İbn Muhaysın bunlardan bazılarıdır.⁵⁰

Hocalarından İbn Şihâb ez-Zuhrî onun zekâsını erken dönemde fark ederek kendisiyle özel şekilde meşgul olmuştur. Bundan dolayı İbn Uyeyne, Zührî'nin hadislerini rivayet edenlerin en başta gelenidir. Hadis ehlinin hakîmi olarak tanınan ve 7000'den çok hadis rivayet eden İbn Uyeyne'nin hadis rivayet eden hocaları arasında A'meş, İbn Şihâb ez-Zuhrî, Şu'be b. Haccâc, İbn Cureyc, Mis'ar b. Kidâm da vardır. Sufyân b. Uyeyne'nin önde gelen talebeleri içinde Buhârî'nin hocalarından Abdullah b. Zubeyr el-Humeydî, Abdullah b. Mubârek, Abdurrahman b. Mehdî, İbn Vehb, İmam Şâfiî, Abdurrezâk es-San'ânî, İbn Sa'd, Ali b. Medîni, Ahmed b. Hanbel, İbn Râhûye, Saîd b. Mansûr, Yahyâ b. Maîn, Ebû Bekir b. Ebû Şeybe, Halîfe b. Hayyât, İbn Numeyr gibi âlimler yer alır.⁵¹

Zâhid ve fakir bir âlim olduğu ve hiç evlenmediği kaydedilen Sufyân b. Uyeyne'nin bir gözünün görmediği ve yetmiş (veya seksen) defa haccettiği zikredilmektedir. Öğrenmenin sırasıyla dinleme, susma, amel etme ve öğrendi-

⁴⁸ F Nüshasında [سفيان] yerine [سعيد] kelimesi yer alır. Bkz. Nedîm, *el-Fihrist (Tecedud)*, s. 3۰.

⁴⁹ Bkz. Nedîm, *el-Fihrist (Tecedud)*, s. 226-227.

⁵⁰ Ahmed Sâlih Muhâyirî, *Tefsîru Sufyân b. 'Uyeyne*, Riyâd 1403/ 1983, s. 115-188.

⁵¹ Geniş bilgi için bkz. Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XI, 177-197; Zehebî, *S. A'lâm en-Nubelâ*, VIII, 454-474.

ğini yayma süreçlerinden oluştuğunu söyleyen ve rivayetleri Kütüb-i Sitte'de yer alan İbn Uyeyne, hem müfessir hem de fakih olarak kaydedilmektedir.⁵²

Sufyân'ın 198'de (814) Mekke'de vefat etmiş ve Harem-i Şerif'e yakın olan Hacûn bölgesinde defnedilmiştir.⁵³

Eserleri: 1. *Cuz'u Sufyân b. Uyeyne*; 2. *el-Câmi'* (nşr. Mes'ad b. Abdulhamîd es-Sa'denî, Tanta 1412/1992); 3. *Tefsîru Sufyân b. Uyeyne*. Muhâyirî, İbn Uyeyne'nin çeşitli âyetler hakkındaki tefsirlerini farklı kaynaklardan derleyerek bir araya getirmiştir.⁵⁴

14. Nehşel;

[*Nehşel b. Sa'îd b. Werdân*, Ebû 'Abdullah (105/723): Ulema arasında adde-dilen üç ayrı Nehşel'den söz edilmiştir. Bunlardan biri Horasan-Neysâbûr'dandır. Basra'da doğmuş olup Horasan'da yaşamıştır. Kendisi *Müfessir ve Muhaddistir*. "Nehşel" adıyla bilinen bir kişi de hem Basralı hem de Horasanlı sayılan Ebû Sa'îd Nehşel b. Sa'îd b. Werdân'dır. Bu zat *muhaddistir* ama hadis ilmi açısından *mazbût değildir*.⁵⁵ Bir diğer "Nehşel" ise Ebû İshâk Nehşel b. Dârim ed-Dârimî'dir. Bu da muhaddistir ve hadis ilmi kıstaslarına göre ilim ve şahsiyet açısından "sika" biridir ve bu zatın da *tefsirle ilgisinden söz edilmiştir*. O da 325'te vefat etmiştir. Müellifimiz en-Nedîm'in tefsirle iştiğal eden bu iki zattan hangisini kastettiği netlik kazanmamıştır]⁵⁶

ed-Dahhâk b. Muzâhim'den.

[Ebû'l-Kâsim –Ebû Muhammed- el-Hilâlî diye bilinen bu zatın vefat tarihi yaklaşık on senelik farklarla kaydedilmiştir (v.101-110). Kendisi Benî Menâf

⁵² Bkz. Abdulğani ed-Dakr, *Sufyân b. Uyeyne*, Dimaşk-Beyrût 1412/1992; A. Kadir Evgin, "Sufyân b. Uyeyne (107-198/725-813) ve Hadis Cüz'ü", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, III/3 (2003), s. 69-107.

⁵³ Abdulğani ed-Dakr, s. 130-131.

⁵⁴ Sufyân b. Uyeyne'nin hayatı, ilmî şahsiyeti ve rivayetleriyle ilgili çalışmalar yapılmıştır. Halîfe b. Hayyât ve İbn Beşkuvâl'in *Ahbâru İbn Uyeyne* adlı eserleri ile Ebû Abdullah İbn Mende'nin Avâlî İbn Uyeyne adlı hadis cüzü bunlar arasındadır. Günümüzde Abdulğani ed-Dakr, *Sufyân b. Uyeyne Şeyhu Şuyûhi Mekke fi Asrih*, İsam M el-Hâc Ali, *Sufyân b. Uyeyne el-Hilâlî: Muhaddis el-Harem el-Mekkî* (Beyrût 1414/1994) ismiyle birer eser yayımlamışlardır. Hannân Saîd Ahmed Umar Merviyyâtü Sufyân b. Uyeyne adıyla yüksek lisans çalışması yapmış (1995, Kahire Üniversitesi Külliyyetü dâri'l-ulûm). Bazı Şii kaynakları, Ca'fer es-Sâdik'tan hadis rivayet ettiği gerekçesiyle İbn Uyeyne'yi eserlerinde zikretmişlerdir.

⁵⁵ İbn Hacer, *el-Metâlib el-Âliye*, XIII, 901; İbn Hacer, *Mizân el-İ'tidâl*, II, 121, IV, 275; M. b. Abdurrahman es-Sahâvî, *es-Sirru'l-Mektûm*, s. 104; Ebû'l-Âsım, *Fethu'l-Mennân*, III, 459.

⁵⁶ Bkz. Nedîm, *el-Fihrist (Seyyid)*, s. 88.

b. Hilâl b. 'Âmir b. Sa'sa'adandır. Belh, Semerkand ve Horasan bölgelerinin ünlü müfessiridir. İbn Abbâs'tan -veya Sa'îd b. Cubeyr'den- ders almıştır. İlmi faaliyeti *Tefsîr ve Hadîs* rivayeti üzerinde yoğunlaşmıştır. Hadiste ileri derecede iyi olmamasına rağmen *Sünenlerde rivayetleri yer* almıştır. Kendisi Horasan'da yaşamış ve orada vefat etmiştir. *Tefsir sahibidir.*]57

15. 'İkrime; İbn "Abbâs'tan.

[Ebû Abdullâh 'İkrime b. Abdullâh el-Berberî el-Medenî (h.21-105): Ünlü bir Tâbiî mufessirdir. Tefsîr, Hadîs ve İlk Dönem İslam Tarihi konularında bir otorite sayılır. Din Bilimleri alanında ünlü bir mütercimdir. İbn Abbas'ın mevlâsıdır. O, Kur'ân, Fıkıh ve Sünneti öğrenmek için kırk yıl süren bir tahsil süreci takip etmiştir. Aslen Mağripli ve Berberî olup *Kureşî ve Hâşimî* nisbeleriyle de anılır. Bir süre Mağrib'te yaşamıştır. Medine'de 105/723 vefat etmiştir.

Rivayet ettiği hadislerin çoğunu sahâbe neslinden alan İkrime, başta Abdullah b. Abbas olmak üzere Hasen b. Alî b. Ebû Tâlib, Ukbe b. Âmir el-Cuhenî, Hz. Âişe, Ebû Hureyre, Abdullah b. Amr b. Âs, Ebû Sa'îd el-Hudrî, Abdullah b. Umar b. Hattâb, Hz. Alî ve Câbir b. Abdullah'tan hadis rivayet etmiştir. İkrime'den İbrâhim en-Nehâî, eş-Şa'bî, Katâde b. Dî'âme, İbn Şihâb ez-Zuhrî, 'Amr b. Dînâr, 'Âsım b. Behdele, Eyyûb es-Sahtiyânî ve el-A'meş gibi 70'ten fazlası Tâbiûn âlimi olmak üzere 300 kişi ondan rivayet yapmıştır. İmam Mâlik istisna edilecek olursa, onu genelde bütün hadis müellifleri "sika" olarak kabul etmiş, *Kutub-i Sitte* musannifleri başta olmak üzere rivayetlerine eserlerinde yer vermiştir; sadece Buhârî *el-Câmi'u's-Sahîh*'inde İkrime'nin 139 rivayetini nakletmiştir.

İkrime, Haricîlerle kimi temasları yüzünden bu taifenin taraftarlığıyla suçlanmışsa da bunun düşünce yapısı açısından bir haricilikten farklı olduğu düşünülmektedir.⁵⁸ En iyi görüşüp dost olduğu kişiler arasında Dâvûd b. Husayn el-Medenî de yer almaktadır.]59

⁵⁷ İbn Hibbân, *Meşâhîru 'Ulemâ' el-Emsâr*, Mensûre 1411/1991, s. 315; Zehebî, *Siyer*, IV, 598-599; *Târîh el-İslâm*, III, 63.

⁵⁸ İbn Hacer, *Mîzân el-İ'tidâl*, III, 93; *Tehzîbu't-Tehzîb*, II, 38; VII, 263-273; el-Fesevî, *el-Ma'rife ve't-Târîh*, II, 7.

⁵⁹ Mizzî, *Tehzîb el-Kemâl*, XX, 277-278; 290; Zehebî, *Siyer*, V, 27; *Tezkiret el-Huffâz*, I, 96; Dâvûdî, *Tabekâtu'l-Mufessirîn*, I, 380-381; Brockelmann, *Târîh el-Edeb el-'Arabî*, I, 691.

16. el-Hasen b. Ebû'l-Hasen el-Basrî

[Ebû Sa'îd el-Hasen b. Yesâr el-Basrî (21-110/642-728): Basralı meşhur tâbiî, âlim ve zâhid, Müfessir, Muhaddis ve Kırâet imâmıdır. İslam düşüncesinin ünlü ustatlarından birisidir. Hem Mutezile hem Sûfiyye tarafından büyük bilgin sayılmıştır. Zeyd b. Sâbit'in azatlısıdır.⁶⁰ 21/642'de Medine'de doğmuş, Hz. Alî'nin halife olmasının ardından ailesiyle birlikte Basra'ya gitmiş ve ömrünü burada geçirmiştir. Hasan-ı Basrî, Basra Valisi Suleymân b. Harb'in verdiği kâdîlik görevini bir süre ücret almadan yaptıktan sonra istifa ederek tedrîs ve irşâd ile meşgul olmaya başlamıştır. Mu'âviye zamanında Rebî' b. Ziyâd'ın kumanda ettiği bir sefere katılarak Rebî'e kâtiplik yapmış, Muhelleb b. Ebû Sufre kumandasında Kâbul üzerine gönderilen bir orduya da katılmıştır. Bu iki sefer dışında hayatını Basra'da irşâd ve ibadetle geçirmiştir.⁶¹ Receb 110 (Ekim 728) senesinde vefat etmiştir.⁶²

İyi bir hatip ve etkili bir vâiz olan Hasan-ı Basrî fesahat ve belâgatın doruk noktasına ulaşmıştır.⁶³ Özlü ve akıcı üslûbu, derin bir tefekkürün, mânevî bir tecrübenin ürünü olan hakîmâne sözleri özellikle zâhidler, sûfiler ve vâizler üzerinde her zaman etkili olmuştur. Onun sözleri tesir bakımından peygamberlerin sözlerine benzetilmiştir.⁶⁴

Hz. Osmân'ın şehid edilmesi, Cemel ve Sıffin savaşları, Kerbelâ Vak'ası gibi birçok fitneye şahit olan H. el-Basrî bu konulardaki düşüncelerini cesaretle ortaya koymuş, bu tutumuyla da halkın takdirini kazanmıştır. İlke olarak devlete ve siyasî otoriteye baş kaldırılmasına karşı olduğundan birtakım telkinlere, hatta zorlamalara rağmen isyanlara katılmamış, ancak zâlim ve zorba devlet adamlarını hiç çekinmeden tenkit ederek baskı altındaki halkın hislerine tercüman olmuştur.⁶⁵

Umevîler'in, baskı ve şiddete dayalı yönetimiyle tanınan Irak Valisi Haccâc'ı ağır bir dille eleştirmiş, onun Sa'îd b. Cubeyr'i katletmesini büyük bir felâket olarak görmüş, ancak kargaşaya sebebiyet vereceği endişesiyle Haccâc'a isyan edilmesini de doğru bulmamıştır. Öte yandan Haccâc öldüğü zaman,

⁶⁰ Kulâbâzî, *et-Ta'arruf*, s. 59; İsmail Cerrahoğlu, *Kur'ân Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Âmiller*, Ankara 1968, s. 157, 159.

⁶¹ İbn Sa'd, *Tabekât*, VII, 175; İbnu'l-Cevzî, *el-Hasen el-Basrî*, Kâhire 1350/1931.

⁶² ez-Zehebi, *Târîh el-İslâm*, XI, 312; İbn 'Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimeşk*, 53/239.

⁶³ Câhız, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, I, 211.

⁶⁴ Ebû Nu'aym, *Hilye*, II, 147.

⁶⁵ İbnu'l-Murtadâ, *el-Munye ve'l-Emel*, s. 23.

“Allahım! Onu ortadan kaldırdığın gibi kurduğun yönetimi de ortadan kaldır” diye dua etmiş ve onun ölümünden dolayı Allah’a şükretmiştir.]⁶⁶

17. Ebû Bekr el-Esamm [kelamcılardandır].

[Abdurrahmân b. Keysân (v.200/816). Basra Mu'tezilesinin ünlü tefsir, kelâm ve fıkıh âlimidir. Ebû'l-Huzeyl el-'Allâf, Nazzâm, Bişr b. Mu'temir ve Mu'ammer b. 'Abbâd es-Sulemî'nin bulunduğu altıncı tabakada yer alır. Son derece fakir olmasına rağmen devlet adamlarından görev istemeyip zâhidâne bir hayat yaşamayı tercih etti. Talebeleri ona, “Herkes hocası sayesinde önemli makamlara yükselirken biz senden bir şey görmüyoruz” deyince, onlara: “Ben Allah rızâsı için bir arada olduğumuzu sanıyorum” cevabını vermiştir.⁶⁷

Tefsire dair bazı orijinal görüşleri Cübbâî, Mâtürîdî ve Râzî gibi âlimler tarafından önemli görülerek nakledilmiştir. Ona göre mânası herhangi bir delile muhtaç olmayacak ve bir itiraza mahal bırakmayacak tarzda açık olan âyetler *muhkem*, mânası ancak akıl yürütme ile anlaşılabilenler ise *müteşâbih*.⁶⁸

Esamm'a göre Kur'ân-ı Kerîm, cisimdir. *İman* iyi amellerin bütününden oluşur. Büyük günah işleyen kimse, bu fiili yapmakta ısrar ederek ölse bile, imandan çıkmaz. Bir mümine günahından dolayı *münafık* veya *kâfir* sıfatı verilemez, ancak *fâsık* denilebilir.⁶⁹

Esamm'a göre vahiy de akıl da devlet için bir başkan seçmeyi zaruri kılmaz. Müslümanlar Kur'ân'ın gösterdiği yolda yürüyüp birbirlerine karşı adaletli davrandıkları, haklarını ve vazifelerini bilip bunlara riayet ettikleri sürece kendilerini idare edecek bir başkan seçmeye ihtiyaç yoktur. Devlet başkanının seçimi icmâa dayanır, meşruiyeti de icmâ şartına bağlıdır. Ebû Bekr el-Esam, hakkında icmâ bulunan ilk üç halifenin hilâfetini meşrû kabul eder, Hz. Alî'nin halifeliğini ise icmâa dayanmadığı için geçerli saymaz. Buna karşılık herkesin rızâsına mazhar olduğunu ileri sürdüğü Mu'âviye'yi meşrû halife olarak görür.

⁶⁶ İbn Sa'd, *Tabekât*, VII, 169. Ayrıca bkz. Ahmed İsmâil el-Basît, *el-Hasen el-Basrî Mufessiran* (Amman 1985); Etem Levent, *Hasan-ı Basrî ve Tefsîr İlmindeki Yeri* (Doktora tezi, Ankara Üniv. İlah. Fak. 1978); Umar Yûsuf Kemâl, *el-Hasen el-Basrî ve Tefsîruh* (Doktora tezi, 1404/1984, el-Câmi'a el-İslâmiyye, Medîne).

⁶⁷ Nedîm, *el-Fihrist (Tecedud)*, s. 214.

⁶⁸ Abdulkâhir el-Begdâdî, *Usûlu'd-Dîn*, s. 222; Fahrüddîn er-Râzî, *Mefâtih el-Gayb*, VII, 170-171; VIII, 213.

⁶⁹ A. el-Begdâdî, *Usûlu'd-Dîn*, s. 295; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mizân*, III, 427; Dâvûdî, *Tabekâtu'l-Mufessirîn*, I, 269; M. Huseyn ez-Zehabî, *et-Tefsîr ve'l-Mufessirîn*, Kâhire 1381/1961 - 62, I, 388.

Esamm'a göre, değişik bölgelerde aynı anda birkaç halife bulunabilir. Gerek devlet başkanlığı ile ilgili görüşleri, gerekse Hz. Alî ile muhalifleri hakkındaki görüşleri nedeniyle Mu'tezile bilginleri Esamm'ı kendi mezheplerinden saymamışlardır.⁷⁰

en-Nedîm, Esamm'a ait olmak üzere tefsir, fıkıh, kelâm, mezhepler tarihi ve dinler tarihine dair yirmi yedi (27) eserin adını kaydetse de bunlardan günümüze kadar geldiği sanılan eseri *Tefsiru'l-Kur'an'*dır.]⁷¹

18. Ebû Kudeyne⁷² Yahyâ b. el-Muhelleb:

[Kûfeli saygın Hadîs âlimidir. Benî Rib' kabilesine mensuptur; "el-Becelî" diye bilinir. İmam Buhârî'nin ricâli (hadis aldığı kişiler) arasında yer almıştır. Yahyâ b. Me'în, Ebû Dâvûd, en-Nesâî, el-İclî, İbn Hibbân, Ya'kûb b. Sufyân ve İbn Sa'd onu "sika" sayanlar arasındadır. Kimi zaman hata ettiğine de rastlanmıştır. Ebû Kudeyne'nin tefsiri hakkında detaylı bilgi veren kaynaklara ulaşamamıştır.]⁷³

⁷⁰ İbnu'l-Murteda, *el-Munye ve'l-Emel*, s. 33; Taşkûbrîzâde, *Miftâhu's-Sa'âde*, II, 582; Hâcî Halîfe, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 447; İsmâil Bâşâ el-Begdâdî, *Hediyetü'l-Ârifin*, I, 512.

⁷¹ Brockelmann, kaynakların takdirle bahsettiği ve Mu'tezile tefsirlerinin en önemlisi saydığı bu esere ait bir yazmanın Süleymâniye Kütüphanesi'nde bulunduğunu belirtir. Bkz. Brockelmann, *Târîh el-Edeb el-'Arabî*, II, 984; Dâvûdî, *Tabekât el-Mufessirîn*, I, 269; Süleymaniye Kütüphanesi: Kılıç Ali Paşa, nr: 53. Ancak yapılan inceleme sonunda söz konusu tefsirin Ebû Bekr Abdurrahman b. Keysân el-Esamm'a değil, ilk mutasavvıflardan Ebû Abdurrahman Hâtîm b. Unvân (Yûsuf) el-Esamm'a (v.237/851) ait olduğu anlaşılır. Tefsirin müellifiyle ilgili yegâne bilgi, kitabın alt kenarında bulunan "*Tefsiru'l-Esamm*" ibaresinden ibarettir. Eserin ilk ve son ciltleri kayıptır. Mevcut altı cildi, Bekara sûresinin yarısından itibaren Rahman sûresinin sonuna kadar olan kısmı ihtiva etmektedir. en-Nedîm de tefsir kitaplarını sayarken Esamm adlı iki âlim tarafından yazılan ayrı ayrı tefsirler bulunduğunu belirtir. Bkz. Nedîm, *el-Fihrist (Teceddu)*, s. 36-37, 214; *el-Fihrist (Seyyid)*, s. 88-89. W. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, Ankara 1981, s. 180, 273, 277, 279, 285.

⁷² Bu sözcüğü Teceddu [كُرَيْمَة], Seyyid [كُرَيْمَة], D. Frolov [Karîma], B. Dodge [Karimah] şeklinde okumuştur. Bkz. Nedîm, *el-Fihrist (Teceddu)*, s. 36; *el-Fihrist (Seyyid)*, s. 89; Dodge, *The Fihrist of al-Nadîm*, I, 75. Ancak bu okumaların hepsi de tutarsızdır ve sağlıklı bir temele dayanmaz. Zira bu ismi taşıyan bir şahsiyet söz konusu değildir. Doğrusu bunun [كُرَيْمَة] (Küdeyme) şeklinde tespit edilmesidir. Bkz. İbn Hacer, *Takrîb et-Tahzîb*, II, 316.

⁷³ İbn Sad, *Tabekât*, VI, 357; İbn Ebû Hâtîm, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IX, 188; İbn Hacer, *Tehzîb et-Tehzîb*, XI, 289. İbn Kesîr, *et-Tekmîl*, II, ٢٨٨.

19. Şeybân⁷⁴ b. ‘Abdurrahmân en-Nahvî:

[Şeybân b. ‘Abdurrahmân en-Nahvî, Ebû Mu’âviye (v.164/780): Tebe’i Tâbi’în’in meşhurlarından olup Kırâet, Tefsîr, Hadîs ve Arapça grameri konularında derinleşmiştir. Kûfe nahv okulunun kurucusudur. el-Hasen el-Basrî’nin ashabındandır.⁷⁵ Temîm kabilesinin mevlasıdır. Basra’da doğmuş, Kûfe’de yaşamış, 164/780 senesinde Bağdât’ta vefat etmiştir. Bağdat’ta Emîr Dâvûd b. Alî’nin oğlu Suleymân b. Dâvûd el-Hâşimî’nin mueddipliğini yapmıştır.⁷⁶

Kendisi, Abdumelik b. Umeyr, Katâde, Firâs b. Yahyâ, Yahyâ b. Ebû Kesîr, Semmâk b. Harb, Suleymân b. Mihrân, el-A’mes, el-Eş’aş b. Ebû eş-Şa’sâ, el-Hasen el-Basrî, Abdullah b. el-Muhtâr, Ziyâd b. Alâka, Osman b. Abdullah b. Mevhûb, Mansûr b. Mu’temir, Hilâl el-Wezzân ve daha birçok âlimden, ilim tahsil edip, hadîs rivâyet etmiştir.⁷⁷

İbn Kudâme, Ebû Hanîfe, Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, Ebû Ahmed ez-Zubeyrî, Mu’âviye b. Hişâm, Şebâbe, el-Huseyn b. Muhammed, el-Hasen b. Mûsâ, Abdurrahmân b. el-Mehdî, Yûnus b. Muhammed, Ebû Nadr, Yahyâ b. Ebû Bukeyr, Welîd b. Muslim, Âdem b. Ebû İyâs, Ebû Nu’aym, Abdullah b. Mûsâ, Alî b. Ca’d ve daha birçok âlim kendisinden ilim tahsil edip, hadîs öğrenerek rivâyet etmiştir. Ahmed b. Hanbel, en-Nesâî, et-Tirmizî, İbn Şâhîn, el-İclî ve İbn Sa’d gibi meşhur muhaddisler, onun “sika” (güvenilir), “sâdık” (doğru sözlü), “sebt” (sağlam) kabul etmişlerdir.]⁷⁸

20. Sa’îd b. Beşîr⁷⁹

[Ebû ‘Abdurrahmân, “hâfız” dercesine erişen Hadîs ricâlindedir. Ezd kabilesinin mevâlîsindedir.⁸⁰ 98/717’de Şâm’da doğmuş, Basra’da tahsil görmüş ve 168-9/784-5’de Şâm’da vefat etmiştir. Bir ilim deryasıydı. Ebû Mushir onun hakkında: “Bizim şehrimizde hadis konusunda ondan daha mazbut kimse yoktu” der. Kimi hadisçiler onu “sika” kimisi ise “da’îf” saymıştır. Bazı telif eserleri vardır. Bunlardan biri de “Tefsîr” dir. Hakkında Kaderiyye’den olduğu-

⁷⁴ F Nüshasında [شيبان] yerine [سيار] kelimesi yer alır. Bkz. Nedîm, *el-Fihrist (Tecdud)*, s. 3٦.

⁷⁵ Ya’kût, *Mu’cem el-Udebâ*, III, 1423.

⁷⁶ Bkz. el-Hatîb, *Târîh Beğdâd*, X, 374; Zehebî, *Tezkiret el-Huffâz*, I, 160.

⁷⁷ İbn Sa’d, *et-Tabekât el-Kubrâ*, VI, 355; Buhârî, *Târîh el-Kebîr*, IV, 254.

⁷⁸ Zehebî, *Târîh el-İslâm*, IV, 409.

⁷⁹ Sa’îd b. Beşîr, Ebû ‘Abdurrahman (98-168/717-784): Hem Müfessir hem de Muhaddisti. Basra’da tercüme işiyle meşgul olurdu. Dimaşk seyahatinde orada vefat etmiştir.

⁸⁰ Ziriklî, *el-A’lâm*, III, 92.

na dair iddialar veya söylentiler varsa da, onu iyi tanıyan Ebû Mushir, İbn Şâbûr, Ebû'l-Cemâhîr gibi zevât bu tür yakıştırmaları asılsız sayarlar.]⁸¹

[Katâde'den].⁸²

[Katâde b. Di'âme (h.60-117/680-735): Bedevî bir aileye mensup olan Katâde âmâ olarak doğmuştur. Soyu Şeybânoğulları'ndan Sedûs kabilesine dayanır. Öğrenmeye karşı büyük bir istek duyan Katâde, Hasan-ı Basrî'nin yanında 12 yıl bulunmuş ve ondan kıraat, tefsir, hadis ve diğer ilimlerde istifade etmiştir. Ayrıca Enes b. Mâlik, Ebû'l-Âliye er-Riyâhî ve İbn Sîrîn'den ders almıştır. Sahâbeden Enes b. Mâlik'le tâbiûden Saîd b. Museyyeb, Hasan-ı Basrî, İbn Sîrîn, İkrime el-Berberî, Atâ b. Ebû Rebâh, eş-Şa'bî, Ebû'l-Âliye er-Riyâhî ve daha pek çok kişiden kirâet, tefsir ve hadis dinlemiş ve çeşitli ilimlere ait bilgiler edinmiştir.⁸³

Kendisinden Şu'be b. Haccâc, Ma'mer b. Râşid, Hemmâm b. Yahyâ, Saîd b. Ebû Arûbe, Ebân b. Yezîd, Eyyûb es-Sahtiyânî, el-Evzâ'î, Ebû Hanîfe ve diğerleri rivayette bulunmuştur. Takvâ sahibi olduğu belirtilen Katâde Wâsıt'ta çıkan veba salgınında 117/735 senesinde vefat etmiştir. (Ölüm tarihinin 118 olduğu da kaydedilmiştir.) Kendisi el-Hasen el-Basrî'nin ashabındandır.⁸⁴

Ebû İshâk eş-Şîrâzî'nin Basralı fekih tâbiûlerden saydığı Katâde bir fıkıh kaynağı olarak Kur'an'dan istifade ederken çoğunlukla Zâhirîler gibi yaklaşmıştır.⁸⁵

Katâde dönemin revaçta olan dinî ve içtimaî ilimlerini öğrenmiş, özellikle tefsir alanında uzmanlaşmıştır. Ayrıca Arap dili, Câhiliye şiiri, Arap tarihi ve neseb ilminde devrinin önde gelen âlimi olmuştur. Gerek takrirlerinde gerekse sorulara verdiği cevaplarda çok defa kendi görüşünü ortaya koymaktan çekinen, dönemindeki tartışmalara girmeyen Katâde, her şeye rağmen şerrin kullar tarafından işlendiğini savunması yüzünden Mu'tezilî olmakla suçlanmıştır.⁸⁶

⁸¹ Zehebî, *Târîh el-İslâm*, IV, 373.

⁸² Muhammed b. İshâk en-Nedîm, burada Sa'îd b. Beşîr'in müellifi olduğu Tefsir kitabını Katâde'den rivayet ettiğini beyan etmiştir. Biz de Katâde hakkında ulaşabildiğimiz bilgileri burada kaydederek onun kişilik ve kimliğini tasvir etmeye çalıştık.

⁸³ Zehebî, *S. A'lâm en-Nubelâ*, V, 269-283

⁸⁴ Dâvûdî, *Tabekât el-Mufessîrîn*, II, 43-44; Hâcî Halîfe, *Keşf ez-Zunûn*, I, 430, 456; Sezgin, *Târîh et-Turâs el-'Arabî*, I, 31-32.

⁸⁵ Nedîm, *el-Fihrist (Tecedud)*, s. 36; Abdullah Bedr, *Tefsîru Katâde: Dirâse li'l-Mufessir ve Menhec Tefsîrih*, Kahire 1399/1979, s. 9, 38, 48-54, 57-67, 74, 75, 81-104.

⁸⁶ Zehebî, *S. A'lâm en-Nubelâ*, V, 277.

Hadis otoriteleri ondan “sika râvî” ve “hâfız” diye söz etmiş, Ali b. el-Medîni, büyük şehirlerdeki “isnâd zincirleri”nin isimleri üzerinde kesiştiği altı kişiden birinin Katâde olduğunu söylemiştir. Hadislerine Kütüb-i Sitté’de yer verilen Katâde’nin rivayetleri daha çok Abdurrezzâk es-San’ânî’nin “el-Mu’sannef”inde bulunmaktadır.⁸⁷

Tefsirde dördüncü tabakanın başı kabul edilen, tefsir bilgisi hakkında Ahmed b. Hanbel’in övücü ifadeler kullandığı Katâde’nin bu ilme dair görüş ve tespitlerinin muteber hadis ve tefsir kaynaklarında yer alması onun bu sahada ki önemini gösterir.⁸⁸ “Kur’an’da hiçbir âyet yoktur ki onun hakkında bir şey işitmiş olmayayım” diyen Katâde’nin tefsirle ilgili rivayetlerinin pek çoğu Taberî’nin *el-Câmi’ el-Beyân’*ında mevcuttur.⁸⁹

21. Muhammed b. Sevr; Ma’mer’den, [Katâde’den]

[Ebû Abdullah Muhammed b. Sevr (v.190/806): Yemenli/San’â’lı ve bu bölgenin önemli Mufessir, Muhaddis ve Fakihidir. İlgili kaynaklarda imam, kânit, kavvâm, rabbânî, sıdk ve fazilet gibi sıfatlarla nitelendirilmiştir.⁹⁰

Müellifimiz Muhammed b. Sevr, ‘Avf el-A’râbî, Ma’mer b. Râşid ve İbn Cureyc’in İbn Abbas’tan rivayet ettiği tefsiri dinleyip rivayet edenlerden biridir. Kendisi bu şekilde üç büyük cüz tutan bir tefsir rivayet etmiştir. Onun bu tefsir rivayeti “sahîh”, kendisi de “sika” sayılmıştır.⁹¹ Ayrıca o, Abdulmelik b. Abdulazîz b. Cureyc’in tefsirini de rivayet edenlerden biridir.⁹²

Muhammed b. Sevr’den Nu’aym b. Hammâd, Muhammed b. ‘Ubeyd b. Hisâb, Muhammed b. Abdu’l-A’lâ es-San’ânî, Muhammed b. ‘Ubeyd el-Muhâribî, Fudayl b. ‘İyâd, Abdurrazzak, Zeyd b. el-Mubârek (üçü de San’âlidir) ve pek çok kişi hem hadis hem de tefsiri rivayette bulunmuştur.⁹³

Ma’mer

⁸⁷ İbn Sa’d, *et-Tabekât el-Kubrâ*, VII, 229.

⁸⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, I, 488; II, 540.

⁸⁹ Mizzî, *Tehzîb el-Kemâl*, XXIII, 511.

⁹⁰ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve’t-Ta’dîl*, VII, 217.

⁹¹ Zerkeşî, *el-Burhân*, IV, 238; Zehebî, *et-Tefsîr ve’l-Mufessirûn*, 60, 107, 113.

⁹² Ebû Ya’lâ Halîl b. Abdullah el-Kazvîni, *el-İrşâd fî Ma’rifet ‘Ulemâ’ el-Hadis*, Riyâd 1409, Bkz. *et-Tehzîb*, IX, 87.

⁹³ Zehebî, *el-Kâşif*, II, 161; S. A’lâm en-Nubelâ’, VIII, 63; İbn Hacer, *Tehzîb et-Tehzîb*, IX, 87.

[Ebû 'Urve Ma'mer b. Râşid (95-153/713-770): Kök olarak Ezd kabilesine mensuptur. 95/714 veya 96/715) yılında Basra'da doğmuştur. Sonraları Basra'dan Yemen'e gelmiş, ilmi konularla ilgili materyal_toplamıştır. Yemen'in San'a şehrine yerleştiği ve orada uzun süre ikamet ettiği için *San'ânî* nisbesiyle meşhurdur; Ezd kabilesine mensup bir kişinin âzatlısı olduğundan *Ezdî* nisbesiyle de anılır. Yemen'de hadisi ilk tedvin eden Tâbiî, "sika" Muhaddis ve Fekîh kabul edilmiştir. Dini metinleri derlemede bir öncü olmuştur.⁹⁴

Ma'mer b. Râşid ilim tahsili için Basra'dan başka Medine, Dimeşk, Humus, Horasan, Yemâme, Kûfe ve Yemen'e de efendileri adına ticaret amacıyla yolculuklar yapmış ve bunlardan ilim tahsil etmiştir. Katâde b. Diâme, İbn Şihâb ez-Zuhrî, Amr b. Dînâr ve Hemmâm b. Munebbih'ten ders almıştır. *Kendisinden rivayette bulunanlar*: Sufyân es-Sevrî, Yahyâ b. Ebû Kesîr, Ebû İshâk es-Sebî'î, Eyyûb es-Sahtiyânî, Amr b. Dînâr gibi bazı hocaları, ayrıca Saîd b. Ebû 'Arûbe, Ebân b. Yezîd, İbn Cureyc, Hişâm ed-Destuvâî, Şu'be b. Haccâc, İbnü'l-Mubârek, 'Abdurrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî, San'â kâdîsi Hişâm b. Yûsuf ve Sufyân b. Uyeyne... Kimi zaman Mu'tezilenin büyük kelamcısı Ebû 'Ubeyde b. Ma'mer b. el-Musennâ (v.209/824) ile takışmıştır. Takvâ ehli, güvenilir, samimi, gerçeği söylemekten çekinmeyen bir zat olduğu belirtilen Ma'mer b. Râşid Ramazan 153'te (Eylül 770) Yemen'de vefat etmiştir.⁹⁵

Yemen'de ilk eser tasnif eden ve o bölgede hadisleri ilk tedvin eden kişi olduğu belirtilmekte, *el-Câmi'* adlı kitabı Mâlik'in *el-Muvatta'*ından daha önce yazıldığı kabul edilmektedir.⁹⁶ Ma'mer b. Râşid, değerli bir belge niteliğindeki *Sahîfetu Hemmâm b. Munebbih*'in rivayetinde büyük rol oynamış, hadislerin önceki nesillerden değişmeden intikal ettiği fikrinin ispatında köprü vazifesi görmüştür.⁹⁷ Hadisleri tedvin etmeye büyük çaba harcayan Ma'mer'in eserlerini yazdığı bir odasının bulunduğu, hadisleri ezberleme ve yazma işini birlikte sürdürdüğü belirtilmektedir.⁹⁸ Ma'mer'in Zuhrî'den naklettiği siyer ve

⁹⁴ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VIII, 256.

⁹⁵ Abdurrezzâk es-San'ânî, *el-Musannef*, thk. Habîburrahman el-A'zamî, Beyrût 1403/1983, III, 490; IV, 26; V, 313; Nedîm, *el-Fihrist*, s. 138.

⁹⁶ ez-Zehebî, *S. A'lâm en-Nubelâ'*, VII, 9; Zehebî, *er-Ruvât es-Sikât el-Mutekellem fihim bimâ lâ Yücib Reddehum* (nşr. M. İbrâhîm el-Mevsilî), Beyrût 1992, s. 166.

⁹⁷ Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'* (Abdurrezzâk es-San'ânî, *el-Musannef* içinde neşreden: Habîburrahman el-A'zamî), Beyrût 1403/1983, XI, 183; Alî b. Ca'd, *el-Musned*, Beyrût 1410, s. 159; Zehebî, *S. A'lâm en-Nubelâ'*, V, 276-277; VIII, 11; Abdurrezzâk es-San'ânî, *el-Musannef*, III, 490; Sezgin, *TM*, XII [1955], s. 115, 121.

⁹⁸ M Hamîdullah, *Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahife-i Hemmâm b. Munebbih* (trc. Kemal Kuşcu), İstanbul 1967, s. 54.

megâzîye dair bilgiler, pek çok konuda verdiği fikhî hükümler ve Katâde'den yaptığı tefsire dair nakiller günümüze kadar gelmiştir. Talebesi *Abdurrezzâk es-San'ânî'nin tefsiri* de esasta onun eserine dayanır.⁹⁹

Eserleri: 1. *el-Câmi'*. Günümüze gelen hadis kitaplarının en eskisi kabul edilen bu eserde 1614 hadis bir araya getirilmiştir. Abdurrezzâk es-San'ânî, onun *el-Câmi'*ini eserinin sonuna eklemiştir (*el-Musannef*, X, 379-468; XI, 3-471) ve bu şekilde yayımlanmıştır.¹⁰⁰

2. *Kitâb el-Megâzî*. Abdurrezzâk es-San'ânî, onun bu eserinden söz etmektedir. Muhammed b. İshâk en-Nedîm de Abdurrezzâk'ın siyer ve megâzî sahiplerinden Ma'mer vasıtasıyla rivayette bulunduğunu kaydetmiştir.¹⁰¹

22. el-Kelbî Muhammed b. es-Sâib

[İbn Bişr el-Kelbî; Ebû'n-Nadr (66-146/685-763): *Tefsir ve Cahiliye Kültür Tarihi* alanlarında ünlüdür. Hişâm el-Kelbî'nin babası olan el-Kelbî, Kûfe'de doğmuş olup Kudâ'a kabilesinin Kelb b. Webere boyundandır. Sâbit'in kâtibi olan el-Kelbî'nin babası Mus'ab b. Zubeyr'in yanında şehit düşmüştür. Kendisi de İbnu'l-Eş'as'ın taraftarı olarak Deyr el-Cemâcim savaşına katılmıştır (82/701).

Basra Valisi Suleyman b. Alî, el-Kelbî'yi Basra'ya getirip kendi evinde oturmasını sağlamış ve tefsir okutmakla görevlendirmiştir. Kûfe'de tefsir ve tarih dersleri vermiştir. Onun bu konudaki birikimi oğlu Hişâm'ın sayısı 150'ye yaklaşan eserlerine yansımıştır.¹⁰² Kendisi 146/763'de Kûfe'de vefat etmiştir.

Kelbî'nin tefsiri hakkında yapılan eleştiriler, ağır suçlamalar içerir.¹⁰³ Mesela Ahmed b. Hanbel onun bu eserinin yalanla dolu olduğunu, bu esere bakmanın dahi câiz olmadığını söylemiştir. Mervân b. Muhammed de bu tefsirin butlânından söz etmiştir. Bütün bunların nedeni, herhalde onun Şî'î bir eğilime

⁹⁹ Sezgin, *Târîh et-Turâs el-'Arabî*, I, 99.

¹⁰⁰ Ma'mer b. Râşid'in hayatı ve *el-Câmi'* adlı eseri hakkında Fuat Sezgin bir makâle yazmış "Hadis Musannefâtının Mebdei ve Ma'mer b. Râşid'in Câmi'i", TM, XII (1955), s. 115-134; Ebuzer Bozkurt, *Ma'mer b. Râşid'in Hayatı ve Kitâbu'l-Câmi' İsimli Eseri* adlı bir doktora tezi hazırlamış (Ankara Üniv. İlah. Fak. 1980); M Re'fet Sa'îd de, *Ma'mer b. Râşid es-San'ânî: Mesâdiruh ve Menhecuh ve Eserüh fi Rivâyet el-Hadîs* (Riyâd 1403/1983) adlı incelemesinde onu birçok açıdan değerlendirmiştir.

¹⁰¹ 'Abdurrezzâk es-San'ânî, *el-Musannef* (nşr. Habîburrahman el-A'zamî), Beyrût 1403/1983, III, 490; IV, 26; V, 313; Nedîm, *el-Fihrist*, s. 138.

¹⁰² Şâkir Mustafâ, *et-Târîhu'l-'Arabî ve'l-Mu'errihûn*, Beyrût 1983, I, 190-191.

¹⁰³ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, VII, 158; X, 549.

sahip olması ve hem Mürcie hem de Sebeiyye'den olmakla itham edilmiş olmasıdır.]¹⁰⁴

23. Mukâtil b. Suleymân

[Ebû'l-Hasen Mukâtil b. Suleymân b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî (v.150/767): Belh'te Muhtemelen 80/699'te yılı civarında doğmuş ve bu şehirde yetiştikten sonra bir süre Merv'de yaşamıştır. Umevîler'in Horasan valisi Nasr b. Seyyâr'ın kumandanlarından Selm (Sâlim) b. Ahvez el-Mâzinî'nin yanında büyük itibar görmüştür. Umevîler'e karşı mücadele eden Hâris b. Sureyc ile yapılan barış görüşmelerine Selm b. Ahvez adına katılmıştır. İlk kelâmcılardan Cehm b. Safvân ile Belh'te itikadî konularda tartışmış ve ilâhî sıfatların ispatı yönündeki tezini savunan bir kitap yazmıştır.]¹⁰⁵

Basra'ya geldiğinde buradaki Atâ b. Ebû Rebâh, İbn Şihâb ez-Zuhrî, Atıyye el-Avfî gibi âlimlerden faydalanmıştır. Hayatının son yirmi yılını kapsayan bu dönemde Bağdat, Şâm ve Mekke gibi şehirleri dolaşmıştır. Bağdat'ta Abbâsî hükümdarlarından Ebû Ca'fer el-Mansûr ve hükümdar olmadan önce Mehdî-Billâh ile ilmî sohbetlerde bulunmuştur. Daha sonra Basra'ya dönmüş ve burada vefat etmiştir. İbn İshâk en-Nedîm, onu Zeydiyye mezhebinin büyüklerinden sayar. Şîa'ya, Müşebbihe ve Mürcie'ye nisbet edilmesi yanında bazı Şî'î kaynaklarına göre Muhammed el-Bâkir ve Ca'fer es-Sâdık'ın tâbileri arasında yer alır.¹⁰⁶

Mukâtil b. Suleymân'ın Mürciî oluşunda esas alınması gereken husus İbn Hazm'ın belirttiği gibi Mürcie'nin temel unsuru olan iman-amel münasebetidir.¹⁰⁷ Onun, Zeydiyye veya İmâmiyye'ye mensup olduğuna ilişkin rivayetler bulunmaktadır. Ancak Mukâtil'in mezhebî anlamda bir Şî'î olduğunu kabul etmek hem eserlerindeki görüşleriyle hem Umevîler'e yakınlığı ve bazı görüşmelerde onları temsil etmesi gerçeğiyle bağdaşmaz.

Mukâtil'in ilmî şahsiyetinde öne çıkan yönü tefsirciliğidir. Her ne kadar kendisinden önce Sa'îd b. Cubeyr, Hasan-ı Basrî, Amr b. Ubeyd, Mucâhid b. Cebr, İkrime el-Berberî ve İbn Cureyc gibi âlimler Kur'ân tefsiriyle meşgul ol-

¹⁰⁴ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VII, 271; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, 253; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXV, 246-253; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, VII, 158; X,549; "el-Kelbî" dediği yerler için bkz: III, 220, VIII, 356, 439, 546, XI, 309, 387, 439; XIII, 359, 523. Ayrıca Vâhidî "el-Esbâb" ta (s.85) ondan "el-Kelbî" diye nakiller yapar.

¹⁰⁵ Neşşâr, *Neş'etu'l-Fikri'l-İslâmî*, I, 289-291.

¹⁰⁶ Nedîm, *el-Fihrist* (Tecdud), s. 227.

¹⁰⁷ İbn Hazm, *el-Fasl*, II, 269.

muşlarsa da onların tefsirleri hem kısmîdir hem de tamamı günümüze ulaşmamıştır. Mukâtil ise tefsirinde âyeti âyetle tefsir etmiş, rivayet ve dirayet yöntemini birlikte kullanmıştır. Bu sebeple o, Mâtürîdî gibi sistematik ve kapsayıcı olmasa da, aklî tefsir yöntemini kullanan ilk mufessir kabul edilmiştir.¹⁰⁸ Hadis âlimlerince “metrûk” ve “mehcûru’l-kavl” sayılmıştır.¹⁰⁹

İbn Adî, Mukâtil b. Suleymân’ın naklettiği hadislerin çoğunun sahih olduğunu, birçok sika ve mâruf râvinin ondan rivayette bulunduğunu belirtirken Cürcânî de aynı değerlendirmeyi yaparak Mukâtil’in *Tefsîr el-Hamsimie Âyeh* adlı eserinde birçok müsned ve merfû hadis olduğunu söylemektedir.¹¹⁰

Eserleri: 1. et-Tefsîru’l-Kebîr, 2. el-Wucûh ve’n-Nezâ’ir. 3. Tefsîr el-Hamsimie Âyeh mine’l-Kur’ân. Mukâtil b. Suleymân’ın diğer eserleri ise şunlardır: el-Kırâ’ât, Muteşâbihu’l-Kur’ân, Nevâdirü’t-Tefsîr, en-Nâsîh ve’l-Mensûh, el-Cevâbât fi’l-Kur’ân, et-Takdîm ve’t-Te’hîr, el-Aksâm ve’l-Luğât, er-Red ‘ale’l-Kaderiyye.]¹¹¹

24. Ya’kûb ed-Devrakî

[Ebû Yûsuf (166-252/782-866): Babasının adı İbrâhîm, Basra’nın Devrak kalesine veya Hûzistân’da bir beldeye nispet edilmiş ünlü hadis hafızlarının Sekizinci Tabakasından olan bir âlimdir. Zamanında ‘Irâk’ın en iyi Muhaddisi sayılmıştır. Kendisi *el-Musned* adını taşıyan bir Hadîs mecmuası yazmıştır. İlgili kaynaklarda onun tefsirciliğini öne çıkaran ve yazdığı tefsirin hususiyetlerinden bahseden kayda değer beyanlara rastlanmaz.]¹¹²

25. el-Hasen b. Wâkid [Onun Kitâb en-Nâsîh ve’l-Mensûh’u da vardır.]

[Merv şehrinden olan el-Hasen b. Wâkid (v.159/775) buranın hem Müfessir, hem Muhaddis ve hem de Kâdîsiydi. Ebû Hanîfe’nin yakın arkadaşı Muhammed eş-Şeybânî’nin babasıdır. Hadis konusunda “kavî” ve “sika” sayılmamıştır. Hatta onu “da’îf” sayanlar da vardır.¹¹³ Her şeye rağmen: “On Üç: el-Hâkim dedi ki: *Horasanlıların en sağlam senetleri, el-Hasen b. Wâkid, ‘Abdullah b. Bureyde’den o da babasından* şeklinde sıralanır” denmiştir. Buna rağmen o, Buhârî

¹⁰⁸ M. Huseyn ez-Zehabî, *et-Tefsîr ve’l-Mufessirîn*, s. 142.

¹⁰⁹ Buhârî, *et-Târîh el-Kebîr*, II, 237; el-Hatîb el-Beğdâdî, *Târîhu Beğdâd*, XIII, 167-169; Zehebî, *Mizân el-İ’tidâl*, IV, 172; V, 505-6.

¹¹⁰ Zehebî, *Mizân el-İ’tidâl*, V, 505-506; İbn Adîy, VI, 2431.

¹¹¹ Hâcî Halîfe, *Keşfu’z-Zunûn*, I, 459; Brockelmann, *Târîh el-Edeb el-‘Arabî*, I, 332.

¹¹² Abdusselâm M Hârûn, *Kunâşet en-Nevâdir*, Mektebet el-Hâncî, 1405/1985, s. 105.

¹¹³ Ebu M Abdullah el-Yâfi’î, *Mir’ât el-Cinân ve ‘İbret el-Yekazân*, Beyrût 1417/1996, I, 260.

ve Müslim tarafından bir ilim deryası ve otoritesi olarak kabul edilmiştir. *Kitâb et-Tefsîr ve Kitâb el-Wucûh fi'l-Kur'ân* adlı eserleri mevcuttur.]¹¹⁴

26. Mukâtil b. Hayyân

[İbn Abbâs'ın öğrencisi Ebû Bistâm (v.150/767) Nabatlı-Belhli ünlü müfessir, muhaddis ve âbidir. Uzmanlık alanı açısından hem müfessir hem de muhaddis sayılmıştır. Ayrıca Horasan tarihçisi ve Ehl-i Sünnetin önemli bir mütercimi kabul edilir. Mukâtil b. Suleymân ile çağdaştı ve onun arkadaşlarından biriydi. Erdemli ve iyiliksever bir zattı. Babası Hayyân, Benî Şeybân'ın mevâlilerindendi ve Kuteybe b. Muslim katında çok değerliydi.]¹¹⁵

Muslim ve Dört Sünen Sahibi ondan hadis almıştır. Umar b. Abdu'l-'Azîz birçok ünlü kişiden hadis almış, Abdullah b. el-Mubârek, İbrahim Edhem ve 'Alkame b. Muslim gibi birçok muhaddis ondan rivayet etmiştir. Yahyâ b. Me'in, Ebû Dâvûd, en-Nesâî, Mervân b. Muhammed, Abdurrahman b. el-Hakem, İbn Hibbân ve ed-Dârekutnî onu "sika" sayanlar arasındadır. Onun "da'îf" sayanlar da vardır. 150 dolaylarında Kâbul'de vefat etmiştir.¹¹⁶ Onun tefsirle ilgili çalışmalarını ve yazdığı tefsirini İbn Hacer, *el-'Ucâb*'ta kaydetmiştir.]¹¹⁷

27. Sa'îd b. el-Cubeyr

[Hadis ve tefsir konusundaki rivayetleriyle ünlenmiş tâbiilerden olan Ebû Abdullâh -Ebû Muhammed- Sa'îd b. Cubeyr b. Hişâm el-Esedî (v.94/713) Kûfe okulunun öncülerinden biridir. 45/665'te Mekke'de doğmuş, Kureyş'in Esed b. Huzeyme boyuna bağlı Benî Wâlibe b. Hâris'in âzatlısı Habeşli siyah tenli bir zattır. Hocaları Mekke'de Abdullah b. Abbas'ın özel ihtimam gösterdiği öğrencisi Sa'îd, mecliste okunan hadisleri yazıyor, yazı malzemesi bitince avucuna, bazan ayakkabısına not alıyor, daha sonra bunları sahîfelere kaydediyordu.]¹¹⁸

¹¹⁴ İbn Hazm, *el-Muhallâ bi'l-Âsâr*, XII, 280; Zeynuddîn Abdurrahman el-'Irâkî, *Tarh et-Tesrîb fi Şerh et-Takrîb*, I, 22.

¹¹⁵ Zehebî, *Târîh el-İslâm*, IX, 188; *Tezkiret el-Huffâz*, I, 174; İbn Hibbân, *es-Sikât*, VII, 485; *Meşâhîr Ulemâ el-Emsâr*, s. 195.

¹¹⁶ İbn Hacer, *Tehzîb et-Tehzîb*, X, 249-250; *Takrîb et-Tehzîb*, II, 271; Buhârî, *et-Târîh el-Kebîr*, VIII, 13.

¹¹⁷ İbn Hacer, *el-Ucâb*, I, 145.

¹¹⁸ Ahmed b. Hanbel, *Kitâb el-'İlel*, çev. Talât Koçyiğit-İsmail Cerrahoğlu, Ankara 1963, I, 50, 394; Zehebî, *S. A'lâm en-Nubelâ*, IV, 335.

Her yıl biri umre, diğeri hac olmak üzere en az iki defa Hicaz bölgesine gider, Mekke'de Abdullah b. Abbas, Medine'de Abdullah b. Umar ile görüşür, onların ders halkalarına katılırdı.¹¹⁹ Sa'îd, İbn Abbas'tan sonra en çok Abdullah b. Umar'den faydalanmıştır. 68/687 yılında İbn Abbas'ın, 73/692 yılında İbn Umar'ın vefatına kadar onlarla görüşme ve onlardan ilim almayı sürdürmüştür. Bu arada Kûfe'de bir ders halkası oluşturarak öğretim faaliyetine başlamış, fetva vermiş, Umevî iktidarında Haccâc tarafından Kûfe Kâdîliği ve İmamlık görevine getirilmiştir. Hükümdar Abdülmelik'in rüyalarını yorumladığı ve onun isteği üzerine bir tefsir yazdığı da kaydedilmiştir.¹²⁰

Hadis münekkitleri tarafından *sika*, *âlim*, *âbid* ve *zâhid* bir kişi olarak tanıtılan Sa'îd b. Cubeyr hadis, tefsir ve fıkıh başta olmak üzere İslâmî ilimlerde otorite kabul edilmiş ve "cihbiz el-'ulemâ" (âlimlerin derin bilgi sahibi ve münekkit olanı) diye anılmıştır. Adî b. Hâtem et-Tâî, Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Zubeyr, Abdullah b. Umar, Ebû Sa'îd el-Hudrî, Abdullah b. Muğaffel ve Enes b. Mâlik gibi sahâbîlerle Amr b. Meymûn ve Ebû Abdurrahman es-Sulemî gibi tâbiîlerden hadis rivayet etmiştir.¹²¹

Başta *Kutub-i Sitte* olmak üzere hadis kitaplarında rivayetlerine yer verilmiş; Ebû Sâlih es-Semmân, Mucâhid b. Cebr, İkrime el-Berberî, Adîy b. Sâbit, Meymûn b. Mihrân, Simâk b. Harb, İbn Şihâb ez-Zuhrî, Amr b. Dînâr, Ebû İshâk es-Sebî, Mâlik b. Dînâr, Eyyûb es-Sahtiyânî ve A'meş gibi tâbiîler onun talebesi olmuşlardır.¹²²

Haccâc, İbnu'l-Eş'as Abdurrahman b. Muhammed'i 40.000 kişilik bir ordunun başında Sicistan'ın fethine gönderirken Sa'îd b. Cubeyr'i de ordunun

¹¹⁹ Taberî, *Târîh el-Umem*, Beyrût 1411/1991, IV, 23-24; Zehebî, *Tezkiret el-Huffâz*, I, 76-77.

¹²⁰ Ahmed b. Hanbel, *Kitâb el-İlel*, I, 56; Taberî, *Câmi' el-Beyân*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî, Riyâd 1424/2003, III, 173; VI, 303, 588; IX, 474-475; XIV, 552. Ebû Amr el-Keşşî, Ebû Ca'fer et-Tûsî ve İbn Şehrâşûb gibi bazı Şî'î yazarlar Ehl-i Beyt'i sevdiği, Hz. Ali'nin torunu Ali b. Huseyn Zeyne'l-Âbidîn ile kimi zaman görüştüğü ve onun hakkında övücü sözler söylediği gerekçesiyle Sa'îd b. Cubeyr'in Şî'î olduğunu ve Haccâc'ın onu bu yüzden öldürdüğünü ileri sürerler. Bkz. Hasen es-Sadr, *Te'sîs eş-Şî'a*, Beyrût 1401/1981, s. 322, 324, 342. Ancak onun fetvada müstakil bir müctehid olması, Ehl-i Beyt imamlarına ve onların rivayetlerine itibar etmemesi, "tekiyye" inancına karşı çıkması ve devlet işlerinde resmî görev kabul etmesi gibi hususlar bu iddianın doğru olmadığını göstermektedir.

¹²¹ İbn Sa'd, *et-Tabekât*, VI, 259; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IV, 9-10; VI, 332; İbn Hibbân, *es-Sikât*, IV, 275-276.

¹²² Mizzî, *Tehzîb el-Kemâl*, X, 358-376.

maaşlarını dağıtmakla görevlendirdi.¹²³ İbnu'l-Eş'as Haccâc'a isyan edince Sa'îd b. Cubeyr de onun yanında yer almış ve Haccâc'a karşı yapılan Deyr el-Cemâcim savaşına (82/701) katılmıştır.¹²⁴ Mağlubiyetten sonra kaçıp Mekke'de gizlenmiş ve Umevîler'in Hicaz valisi Umar b. 'Abdu'l-'Azîz, onu himaye etmiştir.¹²⁵

Sa'îd'in "Mushaf Sa'îd b. Cubeyr" adıyla anılan bir Kur'ân nüshasının bulunduğu, kirâet ilmini hocası Abdullah b. Abbas'tan arz yoluyla öğrendiği, Ramazan aylarında imamlık yaparken bir gece Abdullah b. Mes'ûd'un, bir gece Zeyd b. Sâbit'in, bir gece başka birinin kirâetini okuyarak namaz kıldırıldığı belirtilir. Meşhur Yedi Kirâet İmamından Ebû 'Amr b. 'Alâ, kirâet ilmini ondan öğrenmiştir.¹²⁶

Ebû Hâtim er-Râzî'nin belirttiğine göre Abdulmelik b. Mervân, Sa'îd b. Cubeyr'den bir Kur'ân tefsiri yazmasını istemiş, o da bu alanda ilk düzenli tefsir olan eserini kaleme alarak ona göndermiştir.]¹²⁷

¹²³ İbn el-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 455; Ebû'ş-Şeyh, *Tabekât el-Muhaddisîn bi-İsbehân*, thk. Abdulfafûr Abdulhak Huseyn el-Belûşî, Beyrût 1407/1987, I, 315-319; Nedîm, *el-Fihrist* (Teceddud), s. 37.

¹²⁴ İbn Sa'd, *et-Tabekât*, VI, 265; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, s. 446; Zehebî, *S. A'lâm en-Nubelâ'*, III, 231-232.

¹²⁵ Taberî, *Târîh el-Ummem*, IV, 23-24; Zehebî, *Tezkiret el-Huffâz*, I, 76-77. Umar b. 'Abdu'l-'Azîz'in, Hicaz valiliğinden alınması üzerine Haccâc, Sa'îd'in yakalanıp kendisine teslim edilmesini istemiş, yakalanmadan Mucâhid b. Cebr, ona haber vermiştir. O ise, uzun zamandan beri gizlendiğini, artık işi Cenâb-ı Hakk'ın takdirine bıraktığını belirterek kaçmama yacağını söylemiştir. Yeni vali Hâlid b. Abdullah el-Kasrî, Sa'îd'i tutuklattı. Sa'îd, zincire vurularak Irak'a götürüldü. Vâsıt'ta Haccâc'a teslim edilmeden önce, kendisine kaçma fırsatı verilmesine rağmen, bunu kabul etmedi. Sa'îd b. Cubeyr, Haccâc ile karşılaştığında onunla uzun uzun konuşmuş, Haccâc'ın sert tavrından etkilenmemiş, sorulan bütün sorulara açık yüreklilikle cevap vermiş ve 94/713 (veya 95/714) senesinde öldürülmüştür. Bkz. Ebû'l-Fidâ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Ahmed Ebû Mulhim ve diğerleri, Beyrût 1407/1987, IX, 101-105; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîb et-Tehzîb*, Beyrût 1404/1984, IV, 11-13; VII, 179; Sezgin, *Târîh et-Turâs el-'Arabî*, I, 28-29; Zirikî, *el-A'lâm*, III, 93; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, Ankara 1988, I, 143-151.

¹²⁶ Ahmed b. Hanbel, *Kitâb el-İlel*, I, 72; Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, III, 173; VI, 588; IX, 474-475; XIV, 552; Zehebî, *Ma'rifet el-Kurrâ'*, I, 68; İbnu'l-Cevzî, *Sıfat es-Safve* (nşr. İbrâhim Ramadân ve dğrlr.), Beyrût 1409/1989, III, 49-54.

¹²⁷ Bu tefsir, daha sonra Atâ b. Dînâr tarafından rivayet edilmiştir. Sa'îd b. Cubeyr muğlak, müphem ve mücmel âyetleri tefsir ederken öncelikle bunları açıklayan mübeyyen ve mufassal âyetlere başvurmuş, hadislere yer vermiş, kimi zaman İsrâiliyat'a dayanarak açıklamalar yapmış, şiirle istihâd etmiş, değişik sahâbîlerin görüşlerine başvurmuş, nüzûl sebepleriyle nâsîh ve mensuha yer vermiştir. Hakkında rivayet bulunmayan yerlerde dilci-

28. Wekî' b. el-Cerrah

[Kûfeli ünlü müfessir, muhaddis ve fakîh olup Ahmed b. Hanbel'in hocası Ebû Sufyân İbn Melîh er-Ruâsî (v.197/812) fıkhi görüş olarak Zâhirîdir. *Ruâsî* nisbesi onun Arap asıllı ve Benî Ruâs'a mensup olduğunu gösterir. Babası Kûfe'de beytülmâl görevlisiydi; annesi tarafından kendisine büyük bir miras kalmıştır.¹²⁸ Kendisi 128/746 (veya 129/747) yılında doğmuştur.

Wekî', birçok büyük hadisçiden ders almış yine pek çok muhaddis de ondan rivayette bulunmuştur.¹²⁹ Bu amaçla Mekke, Medine, Bağdat, Enbâr, Wâsıt, Abadan, Musul, Dimeşk, *Misis* (Massîsa), *Tarsus*, Kudüs ve Mısır'a rihletler (ilim yolculukları) yapmıştır.

Asrının en büyük fekihî, hadiste "müminlerin emîri" ve "zamanının Evzâ'î"si gibi niteliklerle anılan Wekî' hadiste sorgulanmaya gerek duyulmamacak "güvenilir imamlar" arasında zikredilmiştir. Çok güçlü bir hâfızaya sahipti. Sufyân es-Sevrî'nin vefatından sonra onun yerine geçti. Fıkhu'l-hadîse yöneldi. Ehl-i hadîs ile ehl-i re'y arasında hararetili tartışmaların yapıldığı bir dönemde Kûfe'de yaşayan Wekî' bu nedenle hadisçi olduğu halde re'y düşmanı bir tutum takınmamıştır.¹³⁰

Wekî'in Râfizî veya Şîî olduğuna dair kayıtlar,¹³¹ erken dönem Kûfeli hadisçilerin Hz. Alî'yi Hz. Osman'dan üstün saymaları anlamında olup bu durumunun ve Şî'a'ya hafif meylinin rivayetlerine zarar vermediği kabul edilmiştir. Onun *Halk el-Kur'ân* ve benzeri konularda Mu'tezile'ye ve diğer fırkalara karşı şiddetli tutum sergilemesi ve Allah'ın sıfatlarına ilişkin rivayetler hakkında tavakkuf etmesi de bu kanaati desteklemektedir. Wekî' siyasî otoriteye karşı da mesafeli davranmış bu nedenle hem Umevî hem Abbasi devlet ricali tarafından kendisine kâdîlik teklif edilmesine rağmen, bunu kabul etmemiş ve bu görevi kabul eden yakın dostu Hafs b. Gıyâs ile ilgisini kesmiştir. Wekî' b.

lerin görüşüne dayanarak açıklamalarda bulunmuş, kendi görüşünü zikrederken bazan sözlerini yeminle teyit etmiştir. Abd b. Humeyd, İbn Cerîr et-Taberî, İbnu'l-Munzir en-Nisâbûrî, İbn Ebû Hâtîm, İbn Kesîr ve Suyûtî gibi tefsir bilginleri tarafından nakledilmiştir. Bkz. İbn Ebû Hâtîm, VI, 332; İbn Hacer, VII, 179.

¹²⁸ Sem'ânî, *el-Ensâb*, VI, 174.

¹²⁹ el-Hatîb el-Beghdâdî, *el-Kifâye*, thk. Ebû Abdullah es-Sevratî-İbrâhim Hamdî el-Medenî, el-Mektebet el-İlmiyye, Medîne, s. 54.

¹³⁰ el-Hatîb el-Beghdâdî, *el-Kifâye*, s. 87; İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, II, 30, 36, 322, 371; el-Hatîb el-Beghdâdî, *Târîhu Beğdâd*, XIII, 501.

¹³¹ İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, s. 384, 624, s. 624; Şehristânî, *el-Milel*, thk. Abdülemîr Alî Muhennâ-Alî Hasen Fâûr, Beyrût 1993, I, 222-223.

Cerrâh 196/812'de hacca gittikten sonra memleketine dönerken 10 Muharrem 197 (21 Eylül 812) Kûfe ile Mekke arasındaki Feyd'te vefat etmiştir.

Eserleri: 1. Kitâbu'z-Zuhd.¹³² 2. Cuz'un fi'l-Hadîs. (Nushatu Wekî' an el-A'meş).¹³³ 3. Kitâbu's-Sunen.¹³⁴ 4. Fedâil es-Sahâbe.¹³⁵

29. Ebû Recâ' Muhammed b. Seyf

[Basralı-Ezdli Huddânî ünlü Hadis ve Tefsir âlimi Ebû Recâ' Muhammed b. Seyf (v.130/747) ilmi ve şahsiyeti açısından güvenilir (sika) bir mufessirdir. Kaynaklarda çokça zikredilen bir tefsiri mevcuttur. Tefsircilerin Altıncı Tabaka'sındandır. el-Hasen el-Basrî'nin öğrencisidir. 130 senesinde vefat etmiştir.¹³⁶

Bunun yanında saygın bir muhaddis olan Ebû Recâ, İbn Me'în, İbn Sa'd ve en-Nesâî tarafından "sika" sayılmıştır.¹³⁷ Kendisi İmam Mâlik'e yetişmiştir. el-Hasen ve 'İkrime'den rivayetler yapmıştır.¹³⁸ Şu'be, Yezîd b. Zurey', İsmâ'îl b. 'Uleyye, İbn Sîrîn, Nûh b. Kays et-Tâhî, Matar el-Werrâk ve Yûsuf b. Dâvûd es-Simtî ondan rivayet edenler arasında sayılmaktadır.¹³⁹

30. Yûsuf el-Kattân [el-Kattân el-Kebîr]

[Kûfeli "er-Râzî" diye tanınmış olan Ebû Ya'kûb Yûsuf b. Mûsâ b. Râşid b. Bilâl el-Kûfî el-Kattân Rey şehrinde doğup yetişmiş daha sonra Beğdâd'a yerleşmiştir. 253/869 senesinde Beğdâd'ta vefat etmiştir. Öncelikle Hadis ve tefsirle iştiğal etmiştir. Ahmed b. Abdullah b. Yûnus, Hammâd b. Seleme, Sufyân b. Uyeyne, Suleymân b. Hayyân el-Ahmer, Ebû'n-Nu'aym b. Dukeyn, Ebû Mu'âviye ed-Darîr, Abdurrahman b. Muhammed el-Muhâribî, Amr b.

¹³² A. Abdu'l-Cebbâr el-Ferîvâî, *Kitâbu'z-Zuhd* (Medîne 1984; Riyâd 1994), I, 160-162.

¹³³ Vekî' b. Cerrâh, *Kitâbu't-Tefsîr*, thk. Abdurrahman Abdu'l-Cebbâr el-Ferîvâî, Kuveyt 1406; Nedîm, *el-Fihrist*, thk. İbrâhim Ramadan, Beyrût 1417/1997, s. 53; Taşkûbrîzâde, *Miftâh es-Se'âde*, II, 77, 215, 242, 253-254, 581, 590.

¹³⁴ Vekî' b. Cerrâh, *Kitâbu'z-Zuhd*, thk. Abdurrahman Abdu'l-Cebbâr el-Ferîvâî, Medîne 1984 (Yayıncının önsözü) I, 11-162; İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût, Beyrût 1409/1989, II, 30, 36, 322, 371.

¹³⁵ Zehebî, *S. A'lâm en-Nubelâ*, IX, 154; Râmehurmuzî, *el-Muhaddisu'l-Fâsil*, thk. M. Accâc el-Hatîb, Beyrût 1404/1984, s. 613.

¹³⁶ Vefat tarihi için 130 ila 140 arasında değişik seneler verilmektedir.

¹³⁷ Ebû Alî el-Fârisî, *el-Hucce li'l-Kurrâ' es-Seb'a*, I, 229; Zehebî, *Târîh el-İslâm*, III, 728.

¹³⁸ İbn Ebû Hâtîm, *el-İlel*, VI, 139; *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VII, 281; İbn Hacer, *Takrîb et-Tehzîb*, s. 853.

¹³⁹ İbn Mende, *Fethu'l-Bâb fi'l-Kunâ ve'l-Elkâb*, s. 312.

Hâlid el-A'şâ, Mihrân b. Ebû Umar, Ebû'l-Welîd et-Tayâlisî, Wekî', Ubeydullah b. Mûsâ, Muhammed b. Ubeyd ve İbrâhîm b. Rustum'dan hadis almıştır.¹⁴⁰

Ahmed b. Alî b. el-Musennâ, Muhammed b. Abdullah el-Hadremî, Muhammed b. Ahmed b. İsâ, Muhammed b. Hârûn b. Hamîd, Ahmed b. Amr b. Abdulhâlik, İbrâhîm b. Muhammed b. Mâlik el-Kattân ve sadûk sayılan Ebû Bekr el-Bundâr (Habşûn el-Besalânî) da ondan hadis rivayet etmişlerdir.¹⁴¹ Ondan İbrâhîm b. Muhammed el-Begdâdî Kalensuve, Ebû Bekr b. Ebû'd-Dunyâ ve Ebû Zur'a -ikisi de Reyli-dir-, Buhârî, Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî -Musnedu Alî'de- ve İbn Mâceh, rivayet etmeleri ve Yahyâ b. Me'în'in ondan hadis yazıp "sadûkun" ve Nesâî ile birlikte: "lâ be'se bih", demiş olmaları, İbn Hibbân'ın onu "es-Sikât" arasında sayması ve Ebû Ca'fer et-Tahâvî'nin onun eserlerini rivayet etmesi kendisinin hadisteki konumu hakkında bir fikir vermeye yeterlidir.¹⁴² Kendisi Cerîr b. Abdulhamid'ten kirâet dersleri almıştır. İlk dönemlerde branşlaşma olmadığından hadis ve tefsir ilmi birlikte yürümüştür.¹⁴³

31. Muhammed b. Ebû Bekr el-Mukaddemî

[Hem babası hem de dedesi büyük âlim olan Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Ebû Bekr el-Mukaddemî, Sekîf'in mevlası olup Bağdatlıdır. Hocaları: Babası Ahmed b. Muahmmed el-Mukaddemî, Amr b. Alâ el-Fellâs, Muhammed b. Hâlid b. Hidâş, Muhammed b. Yahyâ el-Katî'î, Mukaddem b. Muhammed el-Mukaddemî, Ya 'kûb b. İbrâhîm ed-Devrekî, Muhammed b. Bişâr Bendâr, Muhammed b. el-musennâ ve Zeyd b. Ahrem'dir. Kendisinden Muhammed b. Yahyâ es-Sûlî, Muhammed b. el-Ce'âbî, el-Welî diye tanınan Ahmed b. Abdurrahman el-Mukriû, Ebû Hafs ez-Zeyyât ve Ebû Zekeriyyâ Yezîd b. Muhammed el-Ezdî el-Mevsilî hadis ve tefsir almışlardır. Sonuncusu onun günümüze ulaşan *et-Târîh ve Esmâu'l-Muhaddisîn ve Kunâhum*

¹⁴⁰ İbn Mende, M b. İshâk, *Ma'rifetu's-Sahâbe*, thk. Âmir Hasen Sabrî, Matbû'ât Câmi'a el-İmârât el-'Arabiyye el-Muttehide, T.1, 1426/20051, s. 311.

¹⁴¹ İbnü'l-Cezerî, Şemsuddîn M, *Gâyetu'n-Nihâye fî Tabekât el-Kurrâ*, Mektebetu İbn Teymiyye, II, 373.

¹⁴² Salâhuddîn Halîl b. Eybek es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, thk. Ahmed el-Ernaût ve Turkî Mustafâ, Dâru İhyâi't-Turâs, Beyrût 1420/2000, XXIX, 160; Bedruddîn el-'Aynî, Ebû M Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ, *Meğânî el-Ahyâr fî Şerhi Esâmî Ricâli Me'ânî el-Âsâr*, thk. M Hasen İsmâîl, Dâru'l-Kutub el-İlmiyye, Beyrût 1427/2006, III, 266.

¹⁴³ Ebû Nu'aym, Ahmed b. Abdullah el-Asbehânî, *Ma'rifetu's-Sahâbe*, thk. 'Âdil b. Yûsuf el-'Azâzî, Dâru'l-Vatan lî'n-Neşr, Riyâd 1419/1998, IV, 2023; VI, 3281.

adlı eserini de rivayet eden kişidir.¹⁴⁴ Kendisi ünlü bir muhaddis ve müfessir olan el-Mukaddem, Bağdat'ın kâdîlerinden biriydi. el-Hatîb el-Beğdâdî onun "sika" olduğunu beyan etmiştir. İbn Kâni' da onun hadis ve tefsirle ilgili haberleri rivayet etmede mahareti olduğunu ifade ettikten sonra kendisinin 301 senesinde vefat ettiğini bildirmiştir.]¹⁴⁵

32. Ebû Bekr b. Ebû Şeybe

[Wekî' b. Cerrâh'ın öğrencisi Absli/Kûfeli bir hadis hâfızı, mufessir ve tarihçi olan Abdullâh b. Muhammed b. Ebû Şeybe İbrâhîm (159-235/776-849) "el-Musannef" adlı Hadis kitabıyla tanınmıştır. Kûfe'de doğmuştur. Kûfe, Basra, Rey ve Bağdat ile Hicaz bölgesindeki ilim merkezlerinde tahsil görmüştür. Abdullâh b. Mubârek, Wekî' b. Cerrâh, Sufyân b. Uyeyne, Yahyâ b. Sa'îd el-Kattân gibi muhaddislerden hadis okumuştur.¹⁴⁶ Onun talebesi arasında Buhârî, Muslim, Ebû Dâvûd, İbn Mâce, İbn Sa'd, Ebû Zur'a er-Râzî gibi âlimler yer almaktadır. İbn Ebû Şeybe, Ahmed b. Hanbel ile Yahyâ b. Maîn "sadûk" diye nitelendirmiş, Ebû'l-Hasen el-İclî ve Ebû Hâtim er-Râzî de "sika" olduğunu söylemiştir.¹⁴⁷ Kendisi, çoğun, Bağdat'ta yaşamış ve orada 8 Muharrem 235 (2 Ağustos 849) senesinde vefat etmiştir.

Abbâsî Devletinin Mu'tezili eğilimi destekleyen hükümdarlar döneminden (813-847: Me'mûn, Mu'tasım ve Wâsik) sonra Mutevekkil bu Mu'tezili politikaya son vermiştir. Bu da İbn Ebû Şeybe'nin iktidarla yakınlaşmasına yol açmıştır.¹⁴⁸ İbn Ebû Şeybe, Ebû Hanîfe'nin mezhep ve metoduna karşı olup bu konudaki tutumunu *el-Musannef* adlı eserinin son tarafında "*Kitâbu'r-Red alâ Ebî Hanîfe*" adlı bir başlık altında ifade etmiştir.¹⁴⁹ Kendisinin tefsirle ilgili bir eseri vardır. Müellifin *Tefsîr İbn Ebû Şeybe* adlı kitabı, bir rivayet tefsiri olup *Suleymâniye Kütüphanesi'nde*¹⁵⁰ bir nüshası mevcuttur.]¹⁵¹

¹⁴⁴ Bkz. es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, s. 539; İbnu'l-Cevzî, *el-Muntezam*, VI, 126; İbnu'l-Esîr, *el-Lubâb*, III, 169; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, VI, 197; F. Sezgin, *Târîhu't-Turâsî'l-Arabî*, Kur'ân ve Hadîs ilimleri, cilt 1, cüz 1. Ayrıca bkz.

¹⁴⁵ Bkz. Ebû Abdullâh M b. Ahmed b. M b. Ebû Bekr el-Mukaddemî, *et-Târîh ve Esmâu'l-Muhaddisîn ve Kunâhum*, thk. M b. İbrâhîm el-Luhaydân, Dâru'l-Kitâb ve's-Sunne, et-Tab'atu'l-Ulâ, 1415/1994, s. 16-17.

¹⁴⁶ el-Hatîb el-Beğdâdî, *Târîhu Beğdâd*, X, 66.

¹⁴⁷ Zehebî, *Tezkîretu'l-Huffâz*, II, 432-433; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, VI, 2-4.

¹⁴⁸ Zehebî, *S. A'lâm en-Nubelâ'*, XI, 125, Hâcî Halîfe, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 437; II, 1678, 1711.

¹⁴⁹ İbn Ebu Şeybe, *el-Musannef*, XV, 148-282.

¹⁵⁰ Suleymâniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar, numara: 4028, varak: 1A-205A.

33. Huşeym b. Beşîr

[Wâsıtlı saygın hadîs hâfızı ve müfessir olan Ebû Mu'âviye İbn el-Kâsim b. Dînâr (Ebû Hâzım es-Sulemî) Ahmed b. Hanbel'in hocasıdır. Mekke'de Zuhrî ve Amr b. Dînâr'dan ders almıştır. Bunlar onun en büyük hocalarıdır. Eyyûb es-Sahtiyânî, Suleymân et-Teymî, Yahyâ b. Sa'îd el-Ensârî, Hamîd et-Tavîl, el-A'meş gibi zevattan rivayet etmiştir. Şu'be, İmâm Mâlik, es-Sevrî, Muhammed b. İshâk, İbn el-Mubârek, Abdurrahman b. el-Mehdî, Ahmed b. Hanbel ve Wekî' de ondan rivayette bulunmuştur. Aslen Buhârâlı/Belhli, Benî Suleym'in mevlâsı olup ticaret için Wâsıt'a yerleşmiştir. Kendisi Etbâ'î Tâbi'inden olup Yedinci Tabaka ricalindedir. *Kutubu's-Sitte*'nin her biri ondan hadis almıştır.¹⁵² Hayat süresi hicri 104-183 seneleri arasında geçmiştir.¹⁵³

Rivayet ve ilmi kişilik açısından güvenilir (sika) sayılmış olup çok hadis ve tefsir rivayet etmiştir. Hıfzı, sağlamlığı ve öncülüğü konusunda imamlar tanıklık etmiştir. Zamanında Bağdât'ın en büyük âlimi sayılmıştır.¹⁵⁴ Sağlam olmasına rağmen, çoğun, tedlis yaptığı ileri sürülmüştür. Gizli irsalleri vardır.¹⁵⁵ Bağdad'a yerleşmiş, orada ilmi yaymış ve kitaplar tasnif etmiştir. Özellikle Wâsıt'ta Sünnet alanında ilk eser yazan kişidir.]¹⁵⁶

34. Ebû Nu'aym¹⁵⁷ el-Fadl b. Dukeyn

[Hem Buhârî hem de Müslim'in hocası olan ('Amr) b. Hammâd *el-Mulâî* (*et-Talhî*, *et-Teymî*, *el-Ahvel*), hem Tefsir hem de Hadis hafızı ve biyografi müellifidir. 130/748'de doğmuş *Halku'l-Kur'ân* fitnesinde eziyet çekmiş, Şî'îlikle itham

¹⁵¹ Bkz. Brockelmann, *Târîh el-Edeb el-'Arabî*, I, 215; Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, İstanbul 1956, s. 66, 67, 75, 208; Nedîm, *el-Fihrist* (Flügel), s. 229.

¹⁵² *Tehzîb et-Tehzîb*, XI, 53.

¹⁵³ İbn Mende, *el-Mustahrec*, III, 503.

¹⁵⁴ İbn Kuteybe, *el-Me'ârif*, s. 116; İbn Teğrî Berdî, *en-Nucûmu'z-Zâhire*, I I, 176; Zehebî, *Târîh el-İslâm*, XII, 432.

¹⁵⁵ *Et-Tehzîb*, XI, 53; *et-Takrîb*, II, 320; Ebû 'Abdullah M b. Eyyûb el-Becelî er-Râzî, *Fedâil el-Kur'ân vemâ Unzile mine'l-Kur'ân bi-Mekke vemâ Unzile bi'l-Medîne*, Dâr el-Fikr, Dimeşk, 1408/1987, I, 51.

¹⁵⁶ Zehebî, *Târîh el-İslâm*, XII, 432.

¹⁵⁷ F Nüshasında [أبو نعيم] yerine [ابن أبي نعيم] kelimesi yer alır. Bkz. Nedîm, *el-Fihrist (Tecdud)*, s. ۳۷.

edilmiş ve 219/834'te Kûfe'de vefat etmiştir. Kendisi *Emîrû'l-Mü'minîn fi'l-Hadîs* unvanıyla takdir edilmiştir.¹⁵⁸

Çok mütevazı olan Ebû Nu'aym, Hz. Alî'yi çok sevme anlamında Şî'î kabul edilmekte, ancak onun, "Melekler Muâviye'ye hakaret ettiğimi yazmamışlardır" şeklindeki sözü yaygın anlamdaki Şî'îlik'le ilgisi bulunmadığını göstermektedir. İbnu'l-Esîr, Ebû Nu'aym'in Şî'î olduğunu söyledikten sonra kendisine bağlı Dukeyniyye denilen bir grubun bulunduğunu kaydetmektedir.¹⁵⁹

Eserleri. 1. Kitâbu's-Salât.¹⁶⁰ 2. Tesmiyet mâ İntehâ ileynâ mine'r-Muvât'an Ebû Nu'aym.¹⁶¹

Ebû Nu'aym'in İbn Sa'd, Buhârî ve İbn Hacer gibi âlimlerin kitaplarında iktibasta buldukları *et-Târîh* adlı bir eseriyle en-Nedîm'in sözünü ettiği *Kitâbu'l-Menâsik* ve *Kitâbu'l-Mesâil fi'l-Fıkh* adlı kitapları yanında bir de *tefsir yazdığı* kaydedilmektedir. Ebû Nu'aym el-İsfehânî'nin, Fadl b. Dukeyn'den âlî isnadla kendisine gelen yetmiş sekiz rivayeti bir cüzde topladığı da rivayet edilmektedir.¹⁶²

35. Ebû Sa'îd el-Eşecc

[Kûfe'nin tanınmış Mufessir ve Muhaddisi olan Abdullâh b. Sa'îd b. Husayn el-Kindî 167/783'de Kûfe'de doğmuş bir müfessir ve hadis hâfızıdır. "el-Eşecc" lakabı ile tanınmıştır. Huşeym b. Beşîr, Abdullah b. İdrîs, Ebû Bekr b. 'Ayyâş, Muhammed b. Fudayl gibi muhaddislerden faydalanmış, başta Buhârî olmak üzere Kutub-i Sitte musannifleri, İbn Huzeyme, Ebû Hatim er-Râzî, Ebû Zur'a er-Râzî, İbn Ebû Hâtim gibi pek çok muhaddis kendisinden hadis öğrenmiştir. Hâfızası güçlü, güvenilir bir muhaddistir. Yahyâ b. Maîn onun bazı zayıf râvilerden hadis aldığını söylemektedir. Buhârî biri *el-Câmi'u's-Sahîh*'te, dördü *el-Edebu'l-Mufred*'te (369, 394, 443, 1211) olmak üzere ondan rivayet ettiği sekiz

¹⁵⁸ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 445; Zehebî, *Tezkiretu'l-Huffâz*, I, 372-373; aynı müellif, *S. A'lâm en-Nubelâ'*, X, 142-157; aynı müellif, *Mizânu'l-İ'tidâl*, III, 350-351.

¹⁵⁹ Zehebî, *S. A'lâm en-Nubelâ'*, X, 152; Muhsin Emin, *A'yânu's-Şî'a*, Dimeşk 1367/1948, VIII, 398; Sezgin, *Târîh et-Turâs el-'Arabî*, I, 101; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Muellifîn*, VIII, 67.

¹⁶⁰ Eserin birinci kısmından on beş sayfa Beyrût'ta Sâmi Haddâd'ın özel kütüphanesinde bulunmaktadır.

¹⁶¹ Ebû Nu'aym el-İsfehânî (v.430/1038) tarafından hazırlanan bu risâlenin Zâhiriyye Kütüphanesi'nde iki nüshası mevcuttur. Hadis, nr. 387, vrk. 50A-56A; Mecmua, nr. 24/16, vr. 169A-177A.

¹⁶² Bkz. İbn Hacer, *Tehzîb et-Tehzîb*, VIII, 270-276; Suyûtî, *Tabekât el-Huffâz*, s. 159; 'Âdil Nuveyhid, *Mu'cemu'l-Mufessirîn min Sadr el-İslâm ilâ el-Asr el-Hâdir*, T.3, Muessesetu Nuveyhid li's-Sekâfe, Beyrût 1409/1988, I, 421.

hadise çeşitli eserlerinde yer vermiştir, Muslim'in *el-Câmi'u's-Sahîh*'inde ise yetmiş rivayeti bulunmaktadır.¹⁶³

Rebî'u'l-Evvel 257'de (Şubat 871) Kûfe'de vefat etmiştir. Zehebî onun bir ciltten ibaret olan *Tefsîru'l-Kur'ân* adlı eserini gördüğünü kaydetmektedir.¹⁶⁴

36. el-Âyi'l-Leziy [Letiy] Nezele fi Akvâmin bi-A'yânihim; Hişâm el-Kelbî'nindir.

[Kûfeli Soy Kütükleri, Cahiliye ve ilk dönem İslam Tarihçisi ve Müfessir olan Ebû'l-Munzir Hişâm b. Muhammed b. Sâib b. Bişr el-Kelbî el-Kûfî, 120/738 senesinde Kûfe'de doğmuştur. *İbnu'l-Kelbî* ve *İbnu's-Sâib* diye de anılır. İlk bilgilerini Kûfe'de hadisçi, Soy Kütükleri ve mufessir olan babası Muhammed b. Sâib ile diğer bazı âlimlerden aldıktan sonra Bağdat'a gitmiş ve orada yetişmiştir. Geniş bilgisi sayesinde Abbâsî Hükümdarı Mehdî-Billâh'ın yanında büyük bir itibar ve servete kavuşmuştur. Kendisinin babası gibi Şî'î eğilimli bir zat olduğu ileri sürülmüştür.¹⁶⁵ 204/819 (veya 206/821) yılında yine Kûfe'de vefat etmiştir.

Yaklaşık 150 eser telif etmiştir. Ne ki bunların çoğu günümüze ulaşmamıştır. İbn Sa'd, Muhammed b. Habîb, Câhiz, Belâzurî, Muhammed b. Cerîr et-Taberî, İbn Dureyd, Alî b. Huseyn el-Mes'ûdî, Ebû'l-Ferac el-İsfahânî, Yâkût el-Hamevî, Abdulkâdir el-Begdâdî, Halîfe b. Hayyât ve Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm gibi tanınmış âlimler ondan faydalanmış ve iktibasta bulunmuşlardır.¹⁶⁶

Eserleri: 1. Kitâbu'l-Esnâm (Kitâbu Tenkîsî'l-Esnâm), 2. Cemheretu'n-Neseb, 3. Ensâb el-Hayl fi'l-Câhiliyye ve'l-İslâm ve Ahbâruhâ (Neseb Fuhûl el-Hayl fi'l-Câhiliyye ve'l-İslâm), 4. Mesâlibu'l-'Arab (Kitâbu'l-Mesâlib). 5. Ahbâr Bekr ve Tağlib, 6. Neseb Me'ad ve'l-Yemeni'l-Kebîr, 7. Kasîdetu'n-Nezîr, 8. Kitâbu İftirâkı vuldi Nizâr.¹⁶⁷

Kelbî'nin çeşitli kaynaklarda atıfları yer alan ve iktibasta bulunulan eserleri de şunlardır: Kitâbu'l-Kulâb, Kitâbu's-Suyûf, el-Emsâl, Ahbâru (Haberu)

¹⁶³ F. Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, İstanbul 1956, s. 211; a.mlf., *Târîh et-Turâs el-'Arabî*, I, 134; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Muellifîn*, VI, 58; Nuveyhid, *Mu'cemu'l-Mufessirîn*, I, 308.

¹⁶⁴ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XV, 27-30; Zehebî, *Tezkire el-Huffâz*, II, 501-502; aynı müellif, *S. A'lâm en-Nubelâ'*, XII, 182-184; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, V, 236-237; İsmâîl Bâşâ, *Hediyetu'l-'Ârifîn*, I, 441.

¹⁶⁵ Yâkût, *Mu'cemu'l-Udebâ'*, XIX, 288-292.

¹⁶⁶ Hâcî Halîfe, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 178-179.

¹⁶⁷ İbnu'l-Kelbî, *Putlar Kitabı: Kitâb el-Asnâm*, Ankara 1969, 13-21.

Mecnûn, Futûhu's-Şâm, Kitâbu İftirâkî'l-'Arab, Kitâbu Ensâbi'l-Büldân (Kitâbu Ensâbi'l-Mevâdî'), Mesâlibü's-Sahâbe, Kitâbu'l-Hîre, Kitâbu İbtidâ'î'l-Ginâ ve'l-Îdân, Kitâbu'l-Cemel, Kitâbu Ahbâri Sıffîn, Kitâbu'l-Elkâb, Kitâbu Esvâkî'l-'Arab, Kitâbu'l-Lübâbin Ayrıca Hâtim et-Tâi ve Lakî b. Ya'mer'in divanları Kelbî'nin rivayetiyle günümüze ulaşmıştır.¹⁶⁸ İlklerden bahseden Evâile dair ilk eserin de ona ait olduğu anlaşılmaktadır.]¹⁶⁹

37. Ebû Ca'fer et-Taberî

[Bağdatlı ünlü mufessir, tarihçi, muhaddis ve fakîh olan Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmulî (224-310/839-923) *Câmi' el-Beyân* adlı tefsiri ve *Târîh el-Umem ve'l-Mulûk* adlı tarihi gibi eserlerinin birçoğu günümüze ulaşmıştır. İbn Cerîr 225/839'de Taberistân'ın merkezi Âmul'de doğmuş daha sonra Bağdat'a yerleştiği için hem *Taberî* hem *Beğdâdî* hem de *Âmulî* nisbeleriyle anılır. Taberî, ilim tahsili için önce Rey şehrine sonra Bağdat'a gitmiştir. İlim tahsili maksadıyla İslam diyarının belli başlı ilim havzalarını dolaşmıştır. Hadis, Tefsir, Kirâet, Me'ânî, Fıkıh, Arapça Edebiyatı, Grameri, Sarf ve Nahv, Şiir, Siyer ve Tarih ilimlerini çağının en büyük hocalarından öğrenmiştir. Ardından Basra, Wâsit, Kûfe, Şam, Filistin, Beyrut, Fustât gezmiştir.¹⁷⁰

Babasının kendisine bıraktığı araziden gelen gelirler ile geçinen Taberî hayatında hiç evlenmemiş ve hayatının elli senesini Bağdat'ta geçirdi. Tefsirini burada yazmıştır. Ömrünün sonuna kadar tasnif ve telifle meşgul olmuş, Devletin hiçbir görevini kabul etmemiştir.¹⁷¹

İhtilâfî'l-Fukahâ' adlı eseri Hanbelîler'i, *Kitâbu'r-Red 'alâ zi'l-Esfâr* ise Zâhirîleri aleyhine çevirdi.¹⁷² Bazı ilmi görüşleri Şî'îlik'le itham edilmesine yol açmıştır.¹⁷³ Ama o kendisinin Râfizîlik ve Şî'îlik'le ilgisinin olmadığını ortaya koyan üç ayrı risâle kaleme aldı.¹⁷⁴

Taberî'den sözüyle hüküm verilen, bilgisi ve fazileti dolayısıyla görüşüne başvurulun, birçok ilmi şahsında toplayan, sünnetin sahihini uydurmasından, nâsihini mensuhundan ayırabilen, hükümlerinde sahâbe, tâbiîn ve onlardan

¹⁶⁸ Brockelmann, *Târîh el-Edeb el-'Arabî*, I, 145; Sezgin, *Târîh et-Turâs el-'Arabî*, I, 270.

¹⁶⁹ Nedîm, *el-Fihrist* (Şuveymî), s. 437.

¹⁷⁰ Yâkût, *Mu'cemu'l-Udebâ'*, XVIII, 50.

¹⁷¹ Zehebî, *S. A'lâm en-Nubelâ'*, XIV, 270.

¹⁷² Yâkût, *Mu'cemu'l-Udebâ'*, XVIII, 58, 78-80; Zehebî, *S. A'lâm en-Nubelâ'*, XIII, 100, 110.

¹⁷³ Taberî, *Câmi' el-Beyân*, VI, 81-87.

¹⁷⁴ Yâkût, *Mu'cemu'l-Udebâ'*, XVIII, 84-85.

sonrakilerin görüşlerini takip eden bir imam ve insanlık tarihini çok iyi bilen bir tarihçi diye söz edilmektedir.¹⁷⁵

Taberî'nin günümüze ulaşan eserleri incelendiğinde kendisinin Ehl-i Sünnet ve Selef yoluna bağlı olduğu, Cebriyye, Kaderiyye ve bilhassa Mu'tezile'ye karşı açıkça tavır aldığı görülür. Önceleri Şâfi'î mezhebine bağlıyken sonraları müstakil müçtehit olarak fetva verip kitaplar yazdı. Bu da kimi çevrelerin ona cephe almasına yol açtı. Taberî 27 Şevval 310'da (17 Şubat 923) vefat etti ve kendi evine defnedildi.¹⁷⁶

Yazdığı tefsir dolayısıyla "İmâmu'l-Mufessirîn" diye anılan Taberî, sünnet ve hadis ilimleri sahasında Tirmizî ve Nesâî tabakasında veya altıncı tabaka ricâlından bir muhaddis, fıkıh, ilm-i hilâf ve mukayeseli fıkıhta bir müctehid-imam, tarih alanında "*Şeyhu'l-Muverrihîn*" kabul edilmiştir. O, Arap dili ve edebiyatı, aruz ve beyan ilimlerine vâkıf, aynı zamanda bir şair, ahlâk ve terbiye sahalarında kitap yazmış, felsefe, mantık, cedel, tıp, cebir ve riyâziyyât alanında zengin bir kültüre sahip büyük bir şahsiyettir. en-Nedîm, onun hayatı ve eserleri hakkında bilgi verdikten sonra kurduğu Cerîriyye Mezhebine intisap eden âlimler arasında Alî b. 'Abdu'l-'Azîz ed-Dûlâbî, Muâfâ en-Nehrevânî, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed el-Kâtib gibi on bir ilim adamının ismini verir.]¹⁷⁷

38. İbn Ebû Dâvûd es-Sicistânî

[Sicistanlı hem Müfessir hem de Muhaddis olan Ebû Dâvûd Suleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî (v.316/929): Kur'ân-ı Kerîm metni hakkında yazılan kitaplara kaynaklık eden *Kitâb el-Mesâhif*'in müellifidir. Ehl-i Sünnet tarafından *en sahih hadis kitapları* olarak kabul edilen *el-Kutubu's-Sitte*'nin bir tanesi onun eseridir. Bugünkü İran-Afganistan sınır bölgesindeki Sicistan'da (202-203/817-818) doğmuştur. Yemen'in Ezd kabilesinden olan ailesi zengin bir ailedir. Büyük dedesi İmrân'ın Sıffîn'de Hz. Alî'nin yanında yer aldığı ve bu savaşta şehit düştüğü bildirilmektedir. Tahsil için Sicistan, Bağdat ve Basra'ya gitmiş daha sonra diğer önemli ilim merkezleri olan Herât, Kûfe, Belh, Horasan,

¹⁷⁵ el-Hatîb el-Beğdâdî, *Târîhu Beğdâd*, II, 163.

¹⁷⁶ el-Hatîb el-Beğdâdî, *Târîhu Beğdâd*, II, 166; Yâkût, *Mu'cemu'l-Udebâ'*, XVIII, 40.

¹⁷⁷ Nedîm, *el-Fihrist*, Kâhire 1348, s. 340-343; M ez-Zuhaylî, *İmâm et-Taberî*, Dımaşk 1410/1990; Ahmed Abdalbâkî, *Min A'Alâmi'l-'Ulemâ'i'l-'Arab fi'l-Karni's-Sâlisi'l-Hicrî*, Beyrût 1990, s. 191-219. Talebesinden Kûfe kâdîsi Ahmed b. Kâmil ve Ebû'l-Hasen Alemuddîn Ahmed b. Yahyâ, Taberî'nin hayatına, fikhî görüşlerine ve icmâ anlayışına dair müstakil risâleler kaleme almış veya tarih kitabına zeyil yazmışlardır. Talebesi olmayan Ebû M 'Abdu'l-'Azîz b. M et-Taberî ile Kıfî de onun hakkında zamanımıza intikal etmemiş birer hal tercümesi telif etmiştir. Bkz. Zehebî, *S. A'lâm en-Nubelâ'*, XIV, 268-269.

Halep, Humus, Dimeşk, Mısır, Mekke ve Medîne'yi dolaşmıştır. Tarsus'ta yirmi yıl ikamet etmiş, çoğu Buhârî ve Muslim'in de hocası olan birçok âlimden istifade etmiştir. İbn Hacer el-Askalânî onun 300 kadar hocası olduğunu belirtmektedir.¹⁷⁸

İbrâhim b. Uvreme el-İsfehânî ve Ebû Bekr b. Sadaka, Ebû Dâvûd için övgü ifadelerini kullanmışlardır. Mûsâ b. Hârûn, onun hadis için yaratıldığını ve ondan daha faziletli birini görmediğini söylemiştir. Talebesi Ebû Bekr el-Hallâl da onun talebesindedir.¹⁷⁹ Ayrıca *Târîhu Herât* müellifi İbn Yâsîn, İbn Hibbân ve özellikle Ebû Abdullah İbn Mende, hadislerin doğrusunu yalnızından Buhârî, Muslim, Ebû Dâvûd ve Nesâî gibi kişiler ayırabilir, demiştir. Hâkim en-Nisâbûrî'ye göre Ebû Dâvûd asrın hadis imamı idi. Ebû Dâvûd, hayatı boyunca yazdığı 500.000 hadis arasından bu özelliklere sahip 4800 rivayeti seçerek "es-Sünen" adlı eserine almıştır.¹⁸⁰

Ebû Dâvûd, Kur'ân-ı Kerîm'den sonra Sünneti önde tutma hususunda Selefiyye'nin metodunu benimsemiş ve hayat tarzı bakımından Hz. Peygamber'e benzetilen Ahmed b. Hanbel'i kendisine numune-i imtisal aldığı ve zâhidâne bir hayat yaşadığı belirtilmektedir. Ebû Dâvûd ölümünden beş altı yıl kadar önce hükümdarın kardeşi Emîr Ebû Ahmed Muvaffak b. Mutevekkil'in ricası üzerine harabeye dönen Basra'yı canlandırmak ve onu ilim merkezi yapmak için buraya taşınmıştır.¹⁸¹ Ebû Dâvûd 16 Şevval 275'te (21 Şubat 889) Basra'da vefat etmiştir.

Eserleri. 1. es-Sunen; 2. el-Merâsîl; 3. Mesâil el-İmâm Ahmed b. Hanbel; 4. İcâbâtuh 'alâ Suâlât Ebû 'Ubeyd Muhammed b. 'Alî b. 'Osmân el-Âcurrî; 5. Risâlet Ebû Dâvûd ilâ Ehli Mekke fî Wasfî Sunenih; 6. Kitâbu'z-Zuhd; 7. Tesmiyet İhve Ellezîne Ruviye 'Anhum el-Hadîs; 8. Kitâbu'l-Ba's ve'n-Nuşûr; 9. Kitâb el-Kader. Ebû Dâvûd'un bunlardan başka Nâsîh el-Kur'ân ve Mensûhuh, Delâil en-Nubuvve, et-Teferrud fi's-Sunen, Fedâil el-Ensâr, Musned Mâlik, ed-Du'â,

¹⁷⁸ Ebû Alî el-Gassânî, Ebû Dâvûd'un hocalarını *Tesmiyet Şuyûh Ebû Dâvûd Suleymân es-Sicistânî* adlı risâlesinde (Suleymâniye Ktp., Laleli, nr. 2089, vr. 74-98) bir araya getirmiştir.

¹⁷⁹ Âğâ Büzürg-i Tahrânî, *ez-Zer'â ilâ Tesânîf eş-Şî'a*, Beyrût 1403/1983, I, 316; Nuveyhid, *Mu'cemu'l-Mufessirîn*, I, 215.

¹⁸⁰ Ebû Dâvûd, *Sünen*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût, Beyrût 1409/1988, I, 720.

¹⁸¹ Zehebî, *Mîzân el-İ'tidâl*, II, 433; Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, *Tabekât el-Hanâbile*, I, 159; Ebû İshâk eş-Şîrâzî, *Tabekât el-Fukahâ'*, I, 171; Ebû'l-Yumn el-Uleymî, *el-Menhec el-Ahmed*, thk. M. Muhyiddîn Abdulhamîd – Âdil Nuveyhid), Beyrût 1403/1983, I, 256-258.

İbtidâ el-Wahy, Ahbâr el-Havâric, mâ Teferrede bihî Ehlu el-Emsâr ve el-Âdâb eş-Şer'yye adlı eserlerinin bulunduğu zikredilmektedir.]¹⁸²

39. (Ebû) Bekr b. Ebû's-Selc¹⁸³

[Bağdatlı müfessir, muhaddis ve tarihçi olan Muhammed b. Ahmed, Ebû Bekr el-Kâtib (h.232-322/25): el-Hatîb'in belirttiğine göre, Yûsuf el-Kavvâs onu, "sika" olan hocaları arasında saymıştır.¹⁸⁴ Davudî, sadece ismini yazar ve "Onun bir tefsiri vardır" demekle yetinir.¹⁸⁵

en-Nedîm'in onun hakkındaki beyanı ise şöyledir: "Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Ebû's-Selc el-Kâtib. Hem Hâssîdir hem de Âmmî. Teşeyyu' tarafı daha ağır basar. Onun 'Amme'nin rivayetleri içinde çok rivayeti vardır. Onun tasnîfâtı bu manadadır. Dindar, üstün ahlâk ve verâ sahibi bir zat idi. Biz onu daha önce zikretmiştik.¹⁸⁶ [...] vefat etmiştir.¹⁸⁷

Onun bazı kitapları: Kitâb es-Sunen ve'l-Âdâb; Âmmе'nin görüşlerine göredir. Kitâb (el-Fedâil) Fedâil es-Sahâbe, Kitâb el-İhtiyâr mine'l-Esânîd."¹⁸⁸ Ayrıca Târîh el-Eimme, Ahbâr en-Nisâ el-Mahmûdât, Ahbâr Fâtıma ve'l-Hasen ve'l-Huseyn, Aleyhimusselam, men Kâle bi't-Tafdîl mine's-Sahâbe gibi eserleri de vardır.]¹⁸⁹

40. Ebû 'Alî b. 'Abdolvahhab el-Cubbâî

¹⁸² Uleymî, *el-Menhec el-Ahmed*, I, 256-258; Hâcî Halife, *Keşfu'z-Zunûn*, II, 1387, 1004-1006, 1402, 1458; Brockelmann, *Târîh el-Edeb el-'Arabî*, III, 185-189.

¹⁸³ D. Frolow, burada iki zattan söz eder. Bunlardan biri Bekr b. M b. Abdullah b. İsmâ'îl el-Beğdâdî'dir. Bağdatlı İbn Ebû's-Selc (257/870): Derece olarak Taberî'den sonra gelen Bağdat'ın ünlü Müfessiridir. İkinci zat, M b. Ahmed, Ebû Bekr el-Kâtib'tir (325/927). Bu bir Şî'î tarihçi, muhaddis, fakîh. *Kitâb mâ Nazale fi 'Alî min el-Kur'ân* adlı eserin yazarıdır. Bkz. D. Frolow, *agm*, s. 74, not: 56.

¹⁸⁴ el-Hatîb el-Beğdâdî, *Târîh Beğdâdî*, I, 238.

¹⁸⁵ Dâvudî, *Tabekât el-Mufessirîn*, I, 122.

¹⁸⁶ Nedîm: "Onu daha önce zikrettik" diyor ama gerçekten bundan önce onu hiç söz konusu yapmamıştır.

¹⁸⁷ Vefat tarihi, 322/934 senesidir. Bkz. el-Hatîb el-Beğdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, II, 191-192. İlerde de gelecek. Bkz. Nedîm, *el-Fihrist (Seyyid)*, II, 121.

¹⁸⁸ Nedîm, *el-Fihrist* (Teceddud), s. 326; Ebû Tâhir Ahmed b. M. el-Asbehânî, *et-Tuyûriyyât*, II, 497.

¹⁸⁹ Kehhâle, *Mu'cem el-Muellifîn*, IX, 9; İsmâîl Bâşâ, *Hediyyetu'l-Ârifîn*, II, 34.

[Huzistanlı ünlü tefsir âlimi olan Muhammed b. ‘Abdolvahhâb el-Cubbâî (235-303/849-916) Basra’da Mutezileye öncülük eden bir kişidir. Ayrıca İmam el-Eş’arî’ye de hocalık yapmıştır.

“Tefsîru’l-Kur’ân” isimli bir tefsiri vardır. Bu eserin aslında Huzistan diliyle yazıldığına işaret edilmektedir.¹⁹⁰ Eğer bulunabilirse bu eser Arap alfabesiyle yazılmış en eski Türkçe Kur’ân tercümesi sayılabilir ancak bu metnin henüz izine rastlanmamıştır. Ebû ‘Alî el-Cubbâî, 303/916 senesinde vefat etmiştir.¹⁹¹

41. Ebû’l-Kâsim el-Belhî

[D. Frolov, bu kişinin Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd el-Ka’bî el-Belhî (v.319/931) olduğunu ve Ebû’l-Huseyn el-Hayyât’ın öğrencilerinden biri olup Mu’tezile mezhebine bağlı olduğunu kaydetmiştir.¹⁹²

Diğer kaynaklar onun Horasanlı, aslen Belh şehrinden olduğunu, Bağdâd’ta ikamet ettiğini ve burada ünlendiğini ve sonunda Belh’e dönüp burada 319 senesinde vefat ettiğini bildirirler. Bu zatın Kelam ilmiyle ilgili birçok eseri vardır. Mu’tezilenin şeyhidir. Bu kelimci, Belhte Makâleler ve Tefsîr Sahibi olmakla nitelenmiştir.¹⁹³ İlgili kaynaklarda bu künye ve nisbetle bilinen pek çok kişiden söz edilmektedir. Onun hakkında sağlıklı bilgiye ulaşmak daha fazla bilgi ve bulgu gerektirmektedir.]¹⁹⁴

42. Ebû Muslim Muhammed b. Bahr el-Asbehânî

[Kur’ân-ı Kerîm’de neshin varlığını inkâr etmekle ünlenen Mu’tezilî – kimilerine göre ise Şî’î- bir Mufessir olan Ebû Muslim, 254/868’te doğmuş ve

¹⁹⁰ Brockelmann, *Târîh el-Edeb el-‘Arabî*, I, 342.

¹⁹¹ Muhammed Hamîdullah, “*Kur’ân-ı Kerîm’in Türkçe Yazma Tercümeleri*”, çev. Salih Tuğ, *Türkiyat Mecmuası*, 14, İstanbul, 1964, 67.

¹⁹² Bkz. D. Frolov, *aqm*, s. 74, not: 56.

¹⁹³ Bkz. el-Hatîb el-Beğdâdî, *Târîh Beğdâd*, XI, 25; Taberî, *Târîh er-Rusul ve’l-Mulûk*, XI, 271. Bkz. Zehebî, *S. A’lâm en-Nubelâ*, XI, 193, 477.

¹⁹⁴ Çok değişik çevre ve dönemde “Ebû’l-Kâsim el-Belhî” diye bilinen pek çok zat vardır. Bunlardan biri de Cuveyr –veya Cuveybir- b. Sa’îd el-Ezdî (v.140 ilâ 150). Kûfeye yerleşmiştir. Aslen Yemenli Ezdlidir. Ed-Dahhâk’ın yakın dostudur. Tefsîr râvîsidir. Beşinci tabakadandır. Kendisi ed-Dahhâk, M b. Vâsî’ ve Ebû Sehl’den rivâyet etmiştir. Ondandaki es-Sevrî, İbn el-Mubârek ve Yezîd b. Hârûn rivayette bulunmuştur. Hadis açısından sağlam sayılmaz. İbn Hacer, Cuveybir’in ed-Dahhâk’tan rivayet ettiği Tefsirinden söz eder. Bkz. İbn Hacer, *el-Ucâb*, I, 145; *Takrîb et-Tehzîb*, s. 143, 168; Ebû Abdullah M b. Ahmed el-Mukaddemî, *et-Târîh ve’l-Esmâ ve Kunâhum*, s. 113; el-Hatîb el-Beğdâdî, *Târîh Beğdâd*, VIII, 180; Mizzî, *Tehzîb el-Kemâl*, V, 168-171.

322/934 yılı sonlarına doğru vefat etmiştir. en-Nedîm babasını *Muslim b. Bahr* diye kaydeder.¹⁹⁵ İbn Hacer el-Askalânî, onun künyesini *Ebû Seleme* olarak zikretmiştir. Özellikle Mu'tezile kelâmı ve tefsir sahalarında derinleştiği, cedelci kişiliğiyle tanındığı, hadis ve fıkıh gibi diğer İslâmî ilimlerde de kendini yetiştirdiği kaydedilmiştir. Devlet idaresinde kâtiplik görevinin yanı sıra 300/912 yılında Dîvânü'l-Harâc ve'd-Dıyâ'ın başına getirildiği, 321 yılı Şevvâl ayında (Ekim 933) İsfehân valisi olduğu, aynı yılın zilkade ayının ortalarında İsfehân'ı ele geçiren Alî b. Buveyh tarafından bu görevinden azledildiği belirtilmektedir.¹⁹⁶

Nesh vb. konularda aykırı görüşlerini içeren *Câmi' et-Te'vîl li-Muhkem et-Tenzîl* (*Şerhu't-Te'vîl*) on dört ciltlik ünlü tefsiri -hala- kayıptır. Fahrüddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb* adlı meşhur eserini yazarken bu tefsirden yararlanmış ve Ebû Müslim'in görüşlerini neredeyse eksiksiz biçimde nakletmiştir. Kur'ân'da neshin olmadığı yönündeki görüşüyle tanınan Ebû Muslim el-İsfehânî'nin bu görüşüne, nesh konusunun ele alındığı kitaplarda atıfta bulunulur.¹⁹⁷

Ebû Muslim el-İsfehânî, Kur'ân âyetleri arasında neshin söz konusu olmadığını öne sürmüştü, bu görüşünü desteklemek üzere Fussilet sûresinin 42. âyetini delil getirmişti. Bakara sûresinin 106. âyetiyle Nahl sûresinin 101. âyetinde sözü edilen neshi ise değişik şekillerde te'vil etmiştir. Neshin gerçekleştiği ileri sürülen âyetleri uzlaştırmaya çalışmış, genellikle bunları "*tahsis*" ile açıklamıştır. Onun bu görüşü, uzun bir süre İslâm âlimlerinin sert tepkilerine yol açmışsa da özellikle son dönemlerde bu görüş paralelinde fikir beyan edenler çoğalmıştır. Ayrıca Ebû Muslim el-İsfehânî'nin aslında Kur'ân'da neshi reddetmediğini, başkalarının nesh dediğini onun tahsisle ifade ettiğini, dolayısıyla adlandırmadan başka bir farklılığın olmadığını öne sürenler de vardır.¹⁹⁸

Câmi' et-Te'vîl li-Muhkem et-Tenzîl (*Şerhu't-Te'vîl*). On dört ciltlik bir tefsir olan eserde, ilgili âyetlerin Mu'tezile ekolünün esasları doğrultusunda yorum-

¹⁹⁵ Nedîm, *el-Fihrist*, s. 196.

¹⁹⁶ Kâdî Abdulcebbar, *Fadlu'l-İ'tizâl ve Tabekâtu'l-Mu'tezile*, Tûnus 1393/1974, s. 299; İbn Hacer, bu tarihi 372/982 şeklinde verir.

¹⁹⁷ Dâvûdî, *Tabekâtu'l-Mufessirîn*, II, 106; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân*, V, 89; Safedî, *el-Vâfi*, II, 244; İbnu'l-Murtadâ, *Tabekâtu'l-Mu'tezile*, s. 91; Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât*, I, 59; Hâcî Halîfe, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 442, 538; II, 1920; Brockelmann, *Târih el-Edeb el-'Arabî*, I, 334; Sezgin, *Târih et-Turâs el-'Arabî*, I, 42-43; Âgâ Buzurg-i Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ Tesânüfi'ş-Şî'a*, Beyrût 1403/1983, V, 44-45.

¹⁹⁸ Mustafa Zeyd, *en-Nesh fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Kâhire 1987, I, 50-51, 235, 236, 255-256, 267-273; II, 655-656.

landığı zikredilmiş olup Ebû Ca'fer et-Tûsî, tefsirinde bu kitaptan övgüyle söz etmiş, ancak konuları fazla uzattığını, gereksiz bilgilere yer verdiğini belirtmiştir. Eserden en fazla iktibas yapanların başında Fahrüddîn er-Râzî gelir.¹⁹⁹ Kâtib Çelebi, *Câmi'u't-Te'vîl*'in müellifinin yukarıda sözü edilen Ebû Muslim Muhammed b. Alî el-İsfehânî olabileceğini kaydeder.²⁰⁰

43. Ebû Bekr b. el-İhşîd²⁰¹ fi İhtisâr Kitâb Ebû Ca'fer et-Taberî;

[İhşîdîler'in kurucusu ve ilk hükümdarı Suriye, Mısır, Mekke ve Medîne'ye hükmeden ünlü devlet adamı olan Muhammed b. Tuğç el-Fergânî et-Turkî (v.334/946) köken olarak Ferganelidir. Ataları buradan köle olarak alınıp cesaret ve savaş kabiliyetleri nedeniyle Mutasım, Wâsık ve Mutevekkil tarafından Samerrâ'da devlet hizmetine alınmıştır. Onun babası Mısır ve Taberriyye genel valisi (276-291) Tuğç, Abbâsî Veziri Abbas b. Hasen el-Cercerâî ile ihtilâfa düşünce oğulları Muhammed ve Ubeydullah ile beraber hapsedilmiş ve 294'te (907) hapiste ölmüştür.²⁰²

Ramazan 323'te (Ağustos 935) er-Râdî-Billâh tarafından Mısır'a vali tayin edilen oğlu Muhammed (323/935). Devlet Başkanının oluru ile Şam Bölgesini de 324/936 yılında yönetimine katmıştır. Bir yıl sonra Mekke ve Medîne'yi hâkimiyetine almıştır. Hükümdar'ın elçisi Ebû'l-Feth el-Fadl, Mısır'a gelip Muhammed b. Tuğç'a hil'at ve hediyeler getirmiş ve istediği üzerine Fergana Türk hükümdarlarının kullandığı "İhşîd" (*altın taht; Fergâneli hükümdar, hükümdarlar hükümdarı*) unvanı vermiştir. Böylece Mısır ve Suriye'de adı Abbâsî hükümdarının adıyla birlikte zikredilmeye başlanmıştır.²⁰³

¹⁹⁹ Sa'îd el-Ensârî, Fahrüddîn er-Râzî'nin tefsirinde Ebû Muslim'den naklettiği görüşleri toplayarak *Multekatu Câmi'i't-Te'vîl li-Muhkemi't-Tenzîl* adıyla bir eser meydana getirmiştir (Kalküta 1340/1921). Ayrıca Seyyid Nasîr Şah ve Reffullah da ortak bir çalışmayla Fahrüddîn er-Râzî'nin tefsirinde yer alan İsfehânî'ye ait görüş ve nakilleri derleyip Urduca'ya tercüme etmiş, bunlara bazı açıklamalar da ekleyerek *Mecmû'a-i Tefâsîr-i Ebû Muslim-i İsfehânî* adıyla yayımlamışlardır (Lahor 1964).

²⁰⁰ Hâcî Halîfe, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 538.

²⁰¹ D. Frolow, bu zat hakkında şunları kaydetmiştir: "Ahmed b. Alî Ebû Bekr b. el-İhşâd veya el-İhşâd (270-326/883-936): Bağdatlı bir Mu'tezilîdir." Bkz. D. Frolow, *agm*, s. 74, not: 60.

²⁰² Makrîzî, *el-Hitat*, I, 328-329; İbn Teğrî Berdî, *en-Nucûmu'z-Zâhire*, III, 235-257.

²⁰³ İbn Hallikân, *Vefeyât el-A'yân*, V, 65. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 511, 523; VIII, 363-364, 445-446, 457.

Muhammed el-İhşîd 22 Zilhicce 334'te (25 Temmuz 946) vefat etmiştir.²⁰⁴ Mısır ve Suriye'deki hizmetleriyle tanınan Muhammed b. Tuğç devlet yönetiminde Ahmed b. Tûlûn'u rehber almıştır. Kendisi ilmî faaliyetleri desteklemiş, şair ve edipleri himaye etmiştir. Şehirlerde, hac ve ticaret yollarında güvenliği sağlamış, ülkenin ekonomik durumunu düzeltmiş, tam ayar İhşîdî dinarları bastırmıştır. Büyük harcamalarla kurduğu ordu devrinin en güçlü ordusuydu. İbn Hallikân onun 400.000 kişilik bir orduya sahip olduğunu kaydeder. Onun ilmi faaliyetleri ve tefsiri siyasi ve askeri işlerinin gölgesinde kalmıştır. İlgili kaynakların bu konuda kayda değer bilgi vermekte çok tutumlu oldukları gözlenmiştir.]²⁰⁵

44. en-Nedîm, son olarak Kitâb el-Medhal ilâ Tefsîr el-Kur'ân²⁰⁶ adını taşıyan eseri kaydeder ve onun İbu'l-İmâm el-Mısırî'ye ait olduğunu ifade eder.²⁰⁷

[İlgili eserlerde bu isimle tanınan iki kişiden söz edilir. Birincisi Ahmed b. Abbâs b. Ubeydullah, Ebû Bekr el-Basrî el-Beğdâdî'dir. Vefat tarihi 355/966. Horasan'da yaşadı. Kur'ân ilimlerinde derinleşmiş bir âlimdi. Ancak bu kişinin nisbesi "el-Basrî'dir."

İkincisinin nisbesi "el-Mısırî'dir. Bu Dublin'deki Beatty Nüshasında da bu şekilde kaydedilmiştir. İsmi Abdu'l-'Azîz b. Alî b. Ahmed b. Muhammed b. İshâk b. el-Ferac, Ebû 'Adiy'dir. 381/991 senesinde vefat etmiştir. Mısır'ın Mukrî'i ve muhaddisidir. Yani o, Mısır'ın ünlü Kur'ân Okuyucusu, kirâet uzmanı ve öğretmenidir.]²⁰⁸

²⁰⁴ Sehâvî, *et-Tuhfetu'l-Letîfe*, II, ١٥٣, 289 (Buradaki beyana göre iktidar seneleri şunlardır: 321-335).

²⁰⁵ İbn Hallikân, *Vefeyât*, V, 56-62; İbn Zûlâk, M b. Tuğç'un hayatı hakkında bir eser yazmıştır. İbn Zûlâk, *Sîret Muhammed b. Tuğç el-İhşîdî*, Beyrût 1988, s. 223-280.

²⁰⁶ F Nüshasında [تفسیر] yerine [التفسیر] kelimesi yer alır. Bkz. Nedîm, *el-Fihrist (Tecdud)*, s. 3v.

²⁰⁷ Kur'ân tefsiri hakkındaki kitapların bir tasnifi için bkz. M Huseyn ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn*, Dar el-Kutub el-Hadîse, Kâhire 1960, s. 1-3; F. Sezgin, *Târîh et-Turâs el-'Arabî*, I, 19-49.

²⁰⁸ Zehebî, *Tezkiret el-Huffâz*, III, 122. Eğer bu kişinin vefat tarihi (381), el-Fihrist'in son tashihihin yapıldığı 377 veya 378 senesinden sonra vefat ettiği bir problem olarak kabul edilmezse, sorun olmaz. Zira en-Nedîm'in bahsettiği herkesin ondan önce vefat etmiş olması şart koşulamaz.

45. Bir de en-Nedîm Listesinin sonunda Kitâbu't-Tefsîr diye bir eseri kaydedip onun Ebû Bekr el-Esamm' a ait olduğunu belirtir.²⁰⁹

el-FİHRİST'TEKİ TEFSİRLER VE MÜFESSİRLER LİSTESİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Muhammed b. İshâk en-Nedîm, *Tefsîr Kitaplarını* sayarken 45 kitaba yer vermiştir. Bu sayıdan mükerrer (2 kere) verilen bir eseri çıkardığımızda geriye 44 kitap kalır.²¹⁰

Müellifimiz, bunların ilk üçüne ilişkin biraz detaylı bilgi verse de, hacimleri hakkında bilgi vermez ve onların özelliklerine dair beyanda bulunmaz.²¹¹ Sadece isimlerini verip yazarlarını ve nadiren de onları rivayet edenleri söz konusu eder. Bundan başka şimdilerde çok değerli olan bilgileri vermez. Onların kimilerine ilişkin el-Fihrist'in değişik yerlerinde bazı bilgiler vermiş olsa da bu söz konusu açığı kapatmaya yetmez. Eğer en-Nedîm, burada söz konusu ettiği eserlerin özellikleri, hacimleri, muhtevaları ve metotları gibi konular hakkında bilgiler de verseydi, bu özelliğiyle bile *el-Fihrist* şimdi *İslam Kültür Tarihi* içindeki yerinden çok daha önemli bir yer edinmiş olurdu.²¹²

Burada verdiğimiz bu Tefsir Listesi hakkında ilim erbabı veya okur tarafından gündeme getirilebilecek bazı istifhamlara değinmede fayda mülâhaza edilmektedir. Bunları ana hatlarıyla gözden geçirip sorular ve cevaplarına kısaca değinelim:

İstifhamlar ve Cevaplar

Birincisi: Muhammed b. İshâk en-Nedîm tarafından erken sayılabilecek bir dönemde yapılmış bulunan bu Tefsîr Listesinin kendisine mahsus bir tertip usulü var mıdır?

Suyûtî, *el-İtkân'* da Sahabe, Tâbi'ün ve Etbâ'dan pek çok kişinin tefsirle ilgilendiğini belirtir. Bunlar tefsirle ilgilenseler de bu konuda eser yazmamış olan Dört Halife, Abdullah b. Abbâs, Abdullah b. Mes'ûd, Zeyd b. Sâbit, 'Abdullah

²⁰⁹ Bu eser, listede daha önce "*Kitâb Tefsîr Ebû Bekr el-Esamm*; kelamcılardandır" adıyla geçmiştir. Belki de bu nedenle Seyyid onu büyük parantez içinde vermiştir. Bkz. Nedim, *el-Fihrist (Seyyid)*, I, 89.

²¹⁰ V. Polosin bu konuda yazdığı makalesinde bu mükerrerlik durumuna işaret etmemiştir.

²¹¹ Bkz. Nedîm, *el-Fihrist (Seyyid)*, I, 88-89.

²¹² Onca eksiğine rağmen *el-Fihrist* bu haliyle bile bir *Klasik İslam Kültür Atlası* olarak değerlendirilmeyi hak etmektedir. Birçok bilim adamı zaten onunla ilgili buna benzer tanımlamalar yapmış bulunuyor.

b. ez-Zubeyr, Ubey b. Ka'b, Ebû Mûsâ el-Eş'arî gibi zevattır. İkinci kuşakta Mucâhid, İkrime, Sa'îd b. Cubeyr, Katâde, Atâ b. Ebû Rebâh, Dahhâk b. Muzâhim ve Hasan-ı Basrî gibi zatlar gelir.²¹³

İkinci kuşakta yer alan bu kişiler, müfessirlerin öncüleridir ve görüşlerinin büyük çoğunluğunu sahabeden almışlardır. Bundan sonraki dönemde bazı tefsirler telif edilmiştir. Sufyân b. 'Uyeyne, Wekî' b. el-Cerrah, Şu'be b. el-Haccâc, Yezîd b. Hârûn, Abdurrezzâk, Âdem b. Ebû İyâs, İshâk b. Raheveyh, Revh b. 'Ubâde, 'Abd b. Humeyd, Sa'îd b. Cubeyr, Ebû Bekr b. Ebû Şeybe ve diğerleri gibi. Bunlar da Sahâbe ve Tâbi'ûn tarafından ortaya konan görüşleri derlemeyi hedeflemiştir.

Bundan sonra ise İbn Cerîr, İbn Mâce, el-Hâkim, İbn Ebû Hâtim, İbn Merdeveyh, Ebû's-Şeyh b. Hayyân, İbnu'l-Munzir gibileri gelir. Bunlar ise Sahâbe, Tabi'ûn ve Etbâ tarafından ortaya konan görüşleri derlemeyi hedeflemiştir.²¹⁴

Temelde üç havza şeklinde gelişen tefsir çalışmaları özde üç sahabiye dayandırılmıştır.

1. *İbn Abbâs*: Tefsirin en büyük öncüleri Mekke Ehlidir. Zira onlar İbn Abbâs'ın ashâbıdır. Bunlar da Ata b. Ebû Rebâh, 'İkrime, Sa'îd b. Cubeyr, Tâvûs, Kays diğerleridir. (İbn Teymiyye, *Mukaddime*)

2. *İbn Mes'ûd*: Kûfe'deki İbn Mes'ûd'un ashâbı da İbn Abbâs'ın ashâbından aşağı değildir. Zeyd b. Eslem, Abdurrahman b. Zeyd, Mâlik b. Enes gibi. Medîne Ehlinin Tefsir âlimleri de öyledir (İbn Teymiyye, *Mukaddime*).

3. *Ubeyy b. Ka'b*: Ebû Cafer er-Razi, er-Rabî' b. Enes, Ebû'l-Âliye. Bu tefsiri kaydedenler: İbn Cerîr (Tefsîr), İbn Ebû Hâtim (Tefsîr), el-Hâkim (*el-Mustedrek*), İmam Ahmed (*el-Musned*).

Kur'ân Tefsîrleri konusunda erken dönemde yapılan bu liste ilk bakışta rastgele bir araya getirilmiş bağlantısız bir isimler silsilesi gibi bir intiba vermektedir. Yine de onu İslâm döneminin ilk dört asrına yakın bir çağında Tefsir Disiplininin ortaya çıkışını ve gelişiminin birkaç asrının resmini verme amacı güden bir çalışma olduğu düşünülebilir. Müellifin burada eline geçen veya elinin altında bulunan eserlerden bu listeyi yaptığı rahatlıkla söylenebilir. Bu listeyi yaparken masdar veya merci olarak hiçbir müelliften söz etmemiş olması

²¹³ Suyûtî, *el-İtkân fî 'Ulûm el-Kur'ân*, II, 242-244.

²¹⁴ Fârûkî, *İslâm Kültür Atlası*, s. 273.

bunun bir delili sayılabilir. Zira o, birinden bilgi aktarırken, onun adını tasrih etmeyi ilke edinmiş gibidir.

İkincisi: Bu liste üzerinde kronolojik bir yorum yapılabilir. Liste içinde en önce yer alması gereken zat Abdullah b. Abbâs'tır. Bu zat, hakkında varit olan rivayetlerde de belirtildiğine göre, Müslümanların en ünlü Kur'ân müfessiridir. İbn Abbâs, özellikle ilk dört halife döneminden sonra dâhildeki iç karışıklıklardan uzaklaşarak Tâif'e çekilmiş ve orada Arapça, şiir, tarih ve kültür alanlarında derin inceleme ve araştırmalara yönelmiştir. Bu sayede Tefsir Disiplini hicri kırklı yıllardan itibaren başlamış ve onun köklü bir disiplin halini alması için yıllarca emek vermiştir. Ama onun dört başı mamur bir tefsiri veya başka kitabı olmamıştır. Yine de en-Nedîm, Mucâhid'in ondan aldığı rivayetlerle oluşturduğu kitabından bahsetmekle İbn Abbâs'ın hakkını teslim etmiş sayılabilir. Tefsirle ilgilenen diğer sahabilerin de durumu onunkinden farklı değildir.

Burada yer alması gereken diğer bir sahâbî ismi ise Abdullah b. Mes'ûd'tur. O da özellikle Basra ve Kûfe bölgesinde etkili bir ilim ve kültür havzasının oluşmasına büyük katkıda bulunanlardandır. Tefsîrde kendisinden söz ettiren üçüncü şahıs Ubeyy b. Ka'b'dır. O da özel Mushaf'ı ve Nuzûl Tertîbi açısından önemli katkılar sağlayan bir sahabîdir. Ebû İshâk en-Nedîm bunlara gereken ihtimamı göstermemiş ve onların çalışma ve katkılarını takdir etmemiştir, diyenler olabilir.²¹⁵ Ne ki, bu yaklaşım da ne esaslı ne de tutarlıdır. Zira kimse herhangi bir sahâbînin bir tefsiri olduğunu ne iddia edebilir ne ispat. Listenin konusu ise, tefsir yazmış kişileri zikretmektir.

Listede farklı zaman dilimlerinde yaşayan bilginlerin en son vefat edeni İbn Cinnî (v.392) olduğuna göre, bu süreç yaklaşık üç yüz elli senelik bir zaman dilimini kapsamaktadır. Burada en-Nedîm ulaşabildiği ve hakkında bilgi alabildiği bütün eserleri yani bir tarihsel dönemin tüm kültürel birikimini tasvir etmeye çalışmış ve hicri 36 ila 392 yılları arasında eser vermiş bulunan her müellifin tüm yapıtlarını kayıt altına almaya gayret etmiştir, denebilir. Listede kendisinden sonra vefat etmiş bulunan bazı kişilerin yer almış olması sorun değildir. Mesela İbn Cinnî (v.392) tefsirini vefatından 5-10 sene önce yazmış olabilir. Ya da vefatından 5 sene önce tefsir yazmaya başlamış ve bunun bir kısmı en-Nedîm'in eline geçmiş ya da bu eseri hakkında başka kanallardan bilgi almış olabilir.

Üçüncüsü: Bu listeyi coğrafi açıdan okumak da mümkündür. Yaşadığı çağın en önemli ilim ve kültür merkezlerinde yetişen her tefsir bilgininin çaba-

²¹⁵ Bkz. Nedîm, *el-Fihrist (Seyyid)*, I, 62-70.

sını ve emeğinin mahsulünü burada değerlendirmeye alan en-Nedîm, bu amaçla Hicaz (Mekke, Medîne, Tâif, Yemen), Irak (Basra, Kûfe, Bağdat, Basra, Horasan), Şam (Suriye, Filistin, Ürdün) ve Mısır bölgelerinde yetişen veya buralarda yaşayan ilim adamlarına “tefsirciler listesi”nde yer vermiştir. Bu listenin her bölge için adil ve mütekâmil olduğu söylenemezse de, çağının şartlarına göre hayli zengin olduğu kabul edilebilir. Zamanın ulaşım ve iletişim şartları bugünkünden çok farklı olan en-Nedîm doğal olarak döneminin en yaygın ve terviç edilen eserlerini listelemiştir. Uzak bölgelerde çok meşhur olmamış eserlerden haberi olmamış olabilir. Kendisinin yaşadığı Bağdat, Basra kültür havzasında kolay ulaşılır yerde bulunan eserlerin bu listede yoğun biçimde yer alması makuldür. Çünkü bunları görmemiş olma ya da onlara ulaşamama diye bir şeyden söz edilemez.

Dördüncüsü: Bu Tefsir Listesi, demografik açıdan ele alındığında birçok unsurun burada kendisine yer bulabildiği ve kimsenin rengi ve ırkı nedeniyle dışarıda tutulmadığı söylenebilir. Acaba Müellifimiz, herhangi bir ırka veya renge hak ettiği kadar fazla bir paye vermeye çalışmış mıdır? Ya da herhangi bir çevre veya zümreye hak ettiği kadar daha az yer vermiş midir?

Liste bu açıdan dikkatlice incelendiğinde bu türden bir abartı veya görmezden gelme gibi bir yola başvurulmadığı söylenebilir. Şu kadar var ki, her dönemin revaçta olan bir eğiliminden söz edilebilir. Müellifimizin yaşadığı dönem ise Ehl-i Beyt muhabbeti ve aşkının zirveye tırmandığı bir asırdır. Buna dayalı akımların ve ideolojilerin kol gezdiği bu dönemde İslam coğrafyasının tamamına yakını bu kültürel atmosferin etkisi altına girmiştir. Doğudan batıya, kuzeyden güneye her tarafta hem siyasi hem de kültürel açıdan Şî'a eğilimi egemen olmuştur. Günün iktidarına nispeten yakın olan en-Nedîm'in bu havadan etkilenmediğini söylemek doğru olmaz. Bu zihniyetle listesinde bu atmosfere uygun kimi vurgular yapması da o kadar yadırganacak bir şey değildir.

Beşincisi: İbn İshâk en-Nedîm'in, Tefsirler Listesinde geleneksel ve oturmuş tabakât sistemini kullanmadığı söylenebilir. Tabakât sistemde kişiler zaman, mekân ve eylem açısından tasnif edilmiştir. Kimi zaman kabile veya mesleğin de esas alındığına rastlanır. En sistemli tabakât için önemli bir model İbn Sa'd'ın *et-Tabakât el-Kubrâ* adını taşıyan eseridir. Nahv, Hadîs, Tefsîr ve Fıkıh bilginleri için de tabakât kitapları yazılmıştır. Zaman içinde tasavvuf ve devlet ricali için de kimi tabakât kitaplarının yazıldığına rastlanmıştır.

Muhammed b. İshâk en-Nedîm'in sistemi ise kendisine mahsus ve bir ölçüde orijinaldir. Bu sistemin kendi içinde bir mantığı olduğu söylenebildiği gibi onun sıradan bir liste olup o kadar sistematik olmadığı da ileri sürülebilir. Ne ki, onun bu yolu seçmesinin nedeni özel bir kesimi öne çıkarma niyetidir diye ileri

sürmek temelsiz bir iddiadan öteye geçemez. Böyle bir iddia, hiçbir ilmi delile dayanmadan sırf tahmin gücü ve temelsiz faraziyeler üzerine kurulamaz. *el-Fihrist* üzerinde önemli çalışmaları bulunan Dimitry Frolov kelimenin tam anlamıyla bunu yapmıştır.²¹⁶ Ancak bu tür iddiaların bilimsel bir değeri yoktur.

Altıncısı: Acaba en-Nedîm'in, kendi döneminde tefsir sahibi olduğu halde, bu listesinde yer vermediği müfessir var mıdır? Varsa neden bu listede yer almamıştır?

Yapılan incelemelerde en-Nedîm'in bu listesinde yer alması beklenen bazı kişilerin isimlerine rastlanmadığı gözlenmektedir. Mesela ikinci, üçüncü ve daha sonraki dönem müfessirlerden olup bu listede yer almayan tefsir sahibi âlimler şöylece sıralanabilir:

1. Atâ b. Ebû Rebâh (v.114/732), 2. Şu'be b. el-Haccâc (v.160/776), 3. Revh b. 'Ubâde (v.205/820), 4. Yezîd b. Hârûn (v.206/821), 5. Abdurrezzâk (v.211/926), 6. Âdem b. Ebû İyâs (v.220/835), 7. İshâk b. Raheveyh (v.238/853), 8. Ahmed b. Hanbel (v.241/855), 9. Duhaym (v.245/259), 10. 'Abd b. Humeyd (v.249/863), 11. İbn Mâce (v.273/886), 12. Bakî b. Mahled (v.276/889), 13. İbnu'l-Munzir (v.318/930), 14. İbn Ebû Hâtim (v.327/938), 15. İbn Merdeveyh (v.420/1020).²¹⁷

Bu kişilere belki birkaç kişi daha eklenebilir. Bir yekûn bu zevatın bir listede yer almamış olmaları elbetteki bir eksiklik sayılır. Söz konusu kişilerin tefsirlerinin el-Fihrist'in yazıldığı dönemde henüz davûlde olmama ve kolay ulaşılabilecek durumda olmama ihtimali de göz önünde bulundurulursa, bu sayı yarıya azalabilir. İkinci husus da beşeri bir çabanın mutlak manada kemale eremeyeceği gerçeği, İmam eş-Şâfiî'nin *er-Risâlesi*'ni her gün tashih ettiği günden beri zaten idrak edilmiş bulunuyor.

Sonuç

Yapılan incelemede müşahede edilen tespitlere göre Muhammed b. İshâk en-Nedîm'in (v.380/990) *el-Fihrist* adlı eserinin I. Mekâlesinin 3. Fenninde ele aldığı Kur'ân merkezli çalışmaları kaydederken herhangi bir mezhep veya meşrebe bağlı kalmamış ve çalışmasını herhangi bir dönem veya coğrafya ile de sınırlamamıştır. Aksine Kur'ân-ı Kerîm'e herhangi bir açıdan hizmet etme ama-

²¹⁶ D. Frolov, "İbn al-Nadim on the History of Qur'anic Exegesis", WZKM, sayı: 87, Wien 1997, ss. 65-81. Ayrıca bkz. Yolcu, Mehmet; "En-Nedîm [İbn Al-Nadîm] ve el-Fihrist'inin İslam Kültür Tarihindeki Yeri", İnönü Üniv. İlah. Fak. Dergisi, IV, Sayı: 1 (Malatya 2013), s. 34-38.

²¹⁷ Suyûtî, *el-İtkân fî 'Ulûm el-Kur'ân*, II, 242-244.

cını güden her musannıf ve eserini ana hatlarıyla bu listeye almayı şiar edinen en-Nedîm bu amaçla *el-Fihrist*'inde binlerce eseri ele almış ve onların yazarları hakkında makul ölçülerde bilgi vermiştir. Eğer eserini yazarken bir mezhep veya meşrebin şemsiyesi altına girseydi mutlaka bu onun düşünce ve görüşünü güdükleştirir ve kapsamını alabildiğine daraltmış olurdu. Bu da eserin tüm ümmetler ve milletler arasında gereken ilgi ve dikkate alınma gibi bir mazhariyete erişmesini engellemiş olurdu.

Bugün hem Doğuda hem de Batıda el-Fihrist'in bu kadar ünlenmesi ve verdiği bilgilerin hemen her kesim tarafından makul görülmesi ve dikkate değer bir başyapıt olarak kabul edilmesi İbn İshâk en-Nedîm'in bir başarısıdır. Bunda eserin muhtevasını oluştururken sağlıklı bilgi ve belgelere dayanmış olması ve bu konuda tarafgirlik ve taassuba düşmemiş olmasının da önemli rol oynadığı düşünülmektedir. Zira bir mezhep veya ülkeyi öne çıkarma temelinde dayanan eserler daima antitezini devingenleştirir, tenkide uğrar ya da alternatif eserlerin yazılmasına yol açarlar.

Muhammed b. İshâk en-Nedîm'in *el-Fihrist* adlı eseri çağının veya döneminin kimi izlerini taşısa da genel manada bilimsel ve objektif kalabilmiştir. Konumuzu teşkil eden I. Mekâlenin 3. Fenninde en-Nedîm ele aldığı Tefsîr yazarları ve yazdıkları eserler hakkında verdiği bilgilerde de bu ilmilik ve tarafsızlık ilkelerine bağlı kalmıştır. Onu taraflı bir yazar gibi göstermek isteyen Dimitry Frolov gibi yazarlar, peşin hükümlü davranmışlar ve ileri sürdükleri iddialarını destekleyen bilgi ve belgeleri ortaya koyamamışlardır. Bu da ilmi çalışmalarda peşin hükümlerin ve delilsiz iddiaların uzun soluklu olamayacakları ve eninde sonunda boşluklarının fark edilerek terk edileceklerini bir kere daha göstermiştir.

Geriye en-Nedîm tarafından ortaya konan bu *tefsirler listesinin* ne ölçüde kapsamlı ve kuşatıcı olduğu sorusu kalmaktadır. İncelememizde bu listede yer alması gerektiği düşünülen birkaç müfessir ve eserlerine rastlanmıştır. Ancak bu eksiklik her beşerî-ferdî çalışmada söz konusu edilebilecek bir durumdur. Onun değerini düşürebilecek bir şey değildir. Hulasa olarak, bu listenin, eksikleriyle birlikte, hem tefsir hem de diğer bilimlerden açısından çok önemli bir liste olduğu ve özellikle Tefsîr Tarihine değerli katkılar sağladığı kuşkusuzdur.

Kaynakça

Kur'ân-ı Kerîm

'Abdübâkî (v.1338/1967), M Fuâd, el-Mu'cemu'l-Mufehres li-Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm, İstanbul 1982.

- 'Abdulcebbar (v. 100), el-Kâdî, Fadlu'l-İ'tizâl ve Tabekâtu'l-Mu'tezile, Tûnus 1393/1974.
- 'Abdulğeni ed-Dakr, Sufyân b. 'Uyeyne: Şeyh Şuyûh Mekke fî Asrih, Dimaşk-Beyrût 1412/1992.
- Abdulkadir Evgin, "Sufyan b. 'Uyeyne (107-198/725-813) ve Hadis Cüz'ü", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, III/3 (2003), s. 69-107.
- 'Abdullah Bedr, Tefsîru Katâde: Dirâse li'l-Mufessir ve Menhec Tefsîrih, Kahire 1399/1979.
- 'Abdulkâhir el-Begdâdî (v.429/1037), Ebû Mensûr, *Usûlu'd-Dîn*, T.1, Dâr el-Kutub el-İlmiyye, Beyrût 1346.
- 'Abdurrezzâk (v.211/826), Ebû Bekr es-San'ânî, *el-Musannef*, thk. Habîburrahman el-A'zamî, Beyrût 1403/1983
- 'Abdusselâm M Hârûn (v.1408), *Kunûset en-Nevâdir*, Mektebet el-Hâncî, 1405/1985.
- el-'Aynî (v.855) Bedruddîn Ebû M Mahmûd, *Meğânî el-Ahyâr fî Şerhi Esâmî Ricâli Me'ânî el-Âsâr*, thk. M Hasen İsmâil, Dâru'l-Kutub el-İlmiyye, Beyrût 1427/2006.
- Âgâ Buzurg-i Tahrânî (v.1390/1969), M Muhsin, ez-Zerî'a ilâ Tesânîf eş-Şî'a, Beyrût 1403/1983.
- Ahmed Abdalbâkî, Min A'Alâm el-'Ulemâ' el-'Arab fî'l-Karn es-Sâlis el-Hicrî, Beyrût 1990.
- Ahmed b. Hanbel (v.241), 1. *el-İlel ve Ma'rifetu'r-Ricâl*, thk. Wesiyullâh b. M Abbâs, T.1, el-Mekteb el-İslâmî, Beyrût, Dâr el-Hânî, Riyâd 1408/1988; 2. *Kitâb el-İlel*, thk. Talât Koçyiğit - İsmail Cerrahoğlu, Ankara 1963; 3. *el-Musned*, Şerh: Ahmed Şâkir, T.4, Dâru'l-Me'ârif, Mısır 1373.
- Ahmed İsmâil el-Basît, el-Hasen el-Basrî Mufessiran, Amman 1985.
- el-Begdâdî (v.1339/1920), İsmâil Bâsâ b. M el-Bâbânî, Hediyyetu'l-Ârifîn fî Esmâi'l-Muellifîn ve Âsâri'l-Musannifîn, İstanbul 1915; İdâh el-Meknûn fî Zeyl alâ Keşf ez-Zunûn, MEB, İstanbul 1945.
- el-Begzevî (v.317) Ebû'l-Kâsim, *Musned Alî b. el-Ca'd b. Ubeyd el-Cevherî* (v.230), thk. Abduldâdî el-Mehdî, Mektebe el-Felâh, Kuveyt 1400.
- Bozkurt, Ebûzer, *Ma'mer b. Râşid'in Hayatı ve Kitâbu'l-Câmi'*, AÜ İlâh. Fak, SBE: Doktora tezi 1980.;
- Brockelmann (v.1956), Carl, *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî*, trc. Mahmûd Fehmî Hicâzî ve diğeri, el-Munazzame el-Arabiyye li't-terbiyye ve's-Sekâfe ve'l-'Ulûm, Mısır 1993-1995.
- el-Buhârî (v.256), Ebû Abdullah M b. İsmâil, 1. *Sahîh el-Buhârî (Mevsû'atu'l-Kutub es-Sitte içinde)*, Dâru's-Selâm, Riyâd 1420/1999; 2- *et-Târîh el-Kebîr*, Mekketu'l-Mukerreme, Haydarâbâd basımı ofset.
- el-Câhız (v.255), Amr b. Bahr, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, thk. Abdusselâm Hârûn, Matbaatu Lehne et-Te'lîf ve't-Tercume ve'n-Neşr, 1367/1948.

- Cerrahoğlu, İsmail, 1- Kur'ân Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Âmiller, Ankara 1968; 2-Tefsir Tarihi, Ankara 1988.
- el-Cûzcâmî* (v.259), Ebû İshak İbrâhîm b. Ya'kûb, *Ahvâlu'r-Ricâl*, thk. Subhî el-Bedrî es-Sâmerrâî), Muessesetu'r-Risâle, Beyrût 1405/1985.
- Ed-Dâvudî* (v.945), Şemsuddîn M b. Alî, *Tabekât el-Mufessirîn*, thk. Alî M Umar, T.1, Mektebetu Wehbe, Kahire 1392/1972.
- Dodge, Bayard, *The Fihrist of al-Nadim*, Nev York & London, 1970.
- Ebû Dâvûd* (v.275), Suleyman b. el-Eş'as, *Sünen*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût), Beyrût 1409/1988.
- Ebû Nu'aym* (v.430/1038), Ahmed b. Abdullah el-Asbehânî, 1. *Ma'rifetu's-Sahâbe*, thk. 'Âdil b. Yûsuf el-'Azâzî, Dâru'l-Watan lî'n-Neşr, Riyâd 1419/1998; 2- *Hilye*.
- Ebû Tâhir* (v.576/1180) es-Silefî, Ahmed b. M, *et-Tuyûriyyât*, thk. Semmân Yahyâ Me'âlî – Abbâs Sahr el-Hasen, Advâu's-Selef, Riyâd 1425.
- Ebû Zehre* (v.1974), M, *Îmâm Malik*, trc. Osman Keskiöğlü, Ankara 1405/1984.
- Ebû'l-Kâsim* (v.580), Ubeydullah b. Alî, *Tecrîd el-Esmâ ve'l-Kunâ*, Yemen 1432/2011.
- Ebû'ş-Şeyh* (v.369), İbn Hayyân, *Tabekât el-Muhaddisîn bi-İsbehân*, thk. Abdulgafûr Abdulhak Huseyn el-Belûşî, Beyrût 1407/1987.
- el-Enbârî*, Kemâluddîn, *Nuzhetu'l-Elibbâ'*, Kâhire 1386/1967.
- Fahruddîn er-Râzî* (v.606/1201), M b. Umar, *et-Tefsîru'l-Kebîr (Mefâtîh el-Gayb)*, thk. DÎTA, Beyrût 1417/1997.
- el-Fârisî* (v.377), Ebû Alî el-Hasen b. Ahmed, *el-Hucce li'l-Kurrâ' es-Seb'a*, thk. Bedruddîn Kahvecî-Beşîr Cuveycâtî, T.1, Dâru'l-Me'mûn li't-Turâs, Dimeşk 1404/1984.
- Fârûkî*, İsmâîl Râcî-Luis Lâmia, *İslam Kültür Atlası*, çev. Mustafa-Zerrin Kibaröğlü, İnkilâb Yay. İstanbul 1999/1420.
- el-Fesevî* (v.277), Ya'kûb b. Sufyân, *el-Ma'rife ve't-Târîh*, thk. Ekrem Diyâ el-'Umerî, Matbaatu'l-İrşâd, Beğdâd 1394.
- Frolov, Dimitry, "İbn al-Nadim on the History of Kur'anic Exegesis", WZKM, sayı: 87, Wien 1997, ss. 65-81.
- el-Gassânî* (v.468/1105), Ebû Alî, *Tesmiyet Şuyûh Ebû Dâvûd Suleymân es-Sicistânî*, Suleymâniye Ktp., Laleli, nr. 2089, vr. 74-98.
- Hâcî Halîfe* (v.1067), Mustafâ Abdullâh, *Keşf ez-Zunûn an Esâmî el-Kutub ve el-Funûn*, Dâru'l-Fikr, Beyrût 1402/1982.
- el-Hâkim* (v.405) Ebû Abdullah M, *el-Mustedrek alâ es-Sahîhayn*, Dâr el-Mearif el-Usmâniyye, Hayderâbâd, 1334.
- Hamîd Lahmer, el-Îmâm Mâlik Mufessiren, Beyrût 1415/1995
- Hamîdullah (v.2002), M, 1- "Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Yazma Tercümelere", çev. Salih Tuğ, Türkiyat Mecmuası, sayı 14, İstanbul, 1964; 2- Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahife-i Hemmâm b. Munebbih, terc. Kemal Kuşcu, İstanbul 1967.

- Hannân Saîd Ahmed Umar, Merviiyyât Sufyân b. 'Uyeyne*, Kahire Üniversitesi Külliyyetu Dâr el-Ulûm 1995.
- el-Hatîb el-Beğdâdî (v.463)*, Ebû Bekr Ahmed b. Alî, *el-Kifâye fî 'İlm er-Rivâye*, thk. Ebû Abdullah es-Sevratî-İbrâhîm Hamdî el-Medenî, el-Mektebet el-'İlmiyye, Medîne, ts.
- el-'Îrâkî (v.806)*, Zeynuddîn Abdurrahîm ve oğlu Abû Zur'a el-'Îrâkî (v.826), *Tarh et-Tesrîb fî Şerh et-Takrîb*, Matbaat Cem'iyet en-Neşr el-Ezheriyye, 1353.
- İbn 'Abd el-Berr (v.463)*, *Câmi' Beyân el-'İlm*, thk. Abdurrahman M. Osman, Medîne 1388/1968.
- İbn 'Asâkir (v.571)*, Ebû'l-Kâsim Alî b. el-Hasen, *Târîh Medînet Dimeşk*, thk. Umar b. Garâme, T.1, Dâru'l-Fikr, Beyrût 1415.
- İbn Batta (v.387)*, Ebû Abdullah Ubeydullah b. M el-Ukberî, *el-İbâne el-Kubrâ li-İbn Batta*, Dâr er-Râye, Riyâd 1415/1994.
- İbn Ebû Hâtîm (v.327)*, Ebû M Abdurrahman, *el-Merâsîl*, Beyrût 1397; 2- *el-Cerh ve't-Ta'dîl*
- İbn Ebû Şeybe (v.235)*, Ebû Bekr Abdullah, *el-Musannef*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût, Beyrût 1409/1989.
- İbn Ebû Ya'lâ (v.526)* M b. M el-Ferrâ, *Tabekât el-Hanâbile*, Kahire 1952.
- İbn Ferhûn (1982)*, Burhânuddîn Ebû'l-Wefâ (Ebû İshâk) İbrâhîm b. Alî, *ed-Dîbâh el-Muzehheb fî Ma'rife A'yân 'Ulemâ el-Mezheb*, thk. Me'mûn b. Muhyiddîn, DKİ, Beyrût 1417.
- İbn Hacer el-'Askalânî (v.852)*, Ebû'l-Fadl Ahmed b. Alî, 1. *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahîh el-Buhârî*, Matbaatu Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, Kâhire; 2. *el-İsâbe fî Temyîz es-Sahâbe*, Dâru'l-Cil, Beyrût 1412; 3. *el-Ucâb fî Beyân el-Esbâb*, thk. 'Abdulahkîm M el-Enîs, Dâru İbnu'l-Cevzî, 4. *Mizân el-İ'tidâl*; 5. *Takrîb et-Tahzîb*; 6. *Tehzîbu't-Tahzîb*, Beyrût 1404/1984; 7. *Lisân el-Mîzân*, thk. Abdulfettâh Ebû Gudde, Dâr el-Beşâir, 2002; 8. *el-Metâlib el-'Âliye*.
- İbn Hallikân (v.681)*, Ebû'l-'Abbâs Ahmed, *Wefeyât el-A'yân ve Enbâ' Ebnâ' ez-Zemân*, Dâr es-Sekâfe, Beyrût 1971.
- İbn Hazm (v.456/1064)*, Alî b. Ahmed ez-Zâhirî, 1. *el-Muhallâ*, thk. Ahmed M Şâkir, İdâre et-Tibâa el-Munîriyye, 1347, 2. *el-Fasl fî el-Milel ve en-Nihal*, Mektebe M Alî Su-beyh, Kâhire.
- İbn Hibbân (v. r o i /965)*, Ebû Hâtîm M, 1. *el-Mecrûhîn mine'l-Muhaddisîn*, thk. M İbrâhîm Zâyed, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût, 2- *es-Sikât*, 3- *Meşâhîru 'Ulemâ' el-Emsâr*, Mensûre 1411/1991.
- İbn Kesîr (v.774)*, Ebû'l-Fidâ İsmâ'îl b. Umar, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Ahmed Ebû Mul-him ve diğeri, Beyrût 1407/1987; 2- *et-Tekmil fî el-Cerh ve et-Ta'dîl ve Ma'rife es-Sikât ve ed-Du'afâ ve el-Mecâhil*, thk. Şâdî b. M, T.1, Merkez en-Nu'mân, Yemen 1432/2011.
- İbn Menceveyh (v.428)*, Ebû Bekr Ahmed b. Alî, *Ricâl Sahîh Muslim*, Dâr el-Marife, Beyrût 1407.

- İbn Mende* (v.395) Ebû Abdullah M b. İshâk el-Asfehânî, 1. *Ma'rifetu's-Sahâbe*, thk. Âmir Hasen Sabrî, Matbû'ât Câmi'at el-İmârât el-Arabiyye el-Muttehide, T.1, 1426/20051; 2- *Fethu'l-Bâb fi'l-Kunâ ve'l-Elkâb*, thk. Ebû Kuteybe Nazar el-Fâryâbî, T.1, Mektebe el-Kevser, Riyâd 1417/1996.
- İbn Kuteybe* (v.276), *el-Ma'ârif*, Matbaa el-İslâmiyye, Mısır 1353.
- İbn Sa'd* (v.230), *et-Tabekât el-Kubrâ*, thk. Alî M. Umar, Kâhire 1421/2001.
- İbn Teğrî Berdî* (v.874/1470), *en-Nucûmu'z-Zâhire*, Dâr el-Kutub el-Misriyye, T.1, 1351/1932.
- İbn Zûlâk* (v.387/997), Ebû M el-Hasen, *Sîret M b. Tuğc el-İhşîdî*, Beyrût 1988.
- İbnu'l-Cevzî* (v.597/1201), Ebû'l-Ferec Cemâluddîn, 1. *el-Hasen el-Basrî*, Kâhire 1350/1931; 2- *el-Muntezam*; 3- *Nâsihu'l-Çur'ân ve Mensûhuh*; 4- *Sıfat es-Safve* thk. İbrâhim Ramadân ve diğeri, Beyrût 1409/1989.
- İbnu'l-Cezerî* (v.833), Şemsuddîn Ebû'l-Hayr M b. M, *Gâyetu'n-Nihâye fi Tabekât el-Kurrâ*, Dâr el-Kutub el-İlmiyye, Beyrût 1402.
- İbnu'l-Esîr* (v.630), 'Alî b. M, 1- *el-Kâmil*, Mısır 1303; 2- *el-Lubâb fi Tehzîb el-Ensâb*, Dâr Sâdir, Beyrût 1400.
- İbnu'l-Kelbî* (v.204), Ebû'l-Munzir Hişâm b. M, 1- *Putlar Kitabı: Kitâb el-Asnâm*, Ankara 1969; 2- *el-Asnâm*, thk. Ahmed Zekî, Dâr el-Kutub el-Misriyye, 1343/1924.
- İbnu'l-Murtebâ* (v.1435), Ahmed b. Yahyâ (Zeydiyye öncülerinden), 1. *Tabekâtu'l-Mu'tezile*, el-Matbaa el-Kâsûlîkiyye, Beyrût 1380/1961; 2. *el-Meniyye ve'l-Emel fi Şerh Kitâb el-Milel ve el-Nihal*, thk. 'Usâmuddîn M, Dâr el-Ma'rife el-Câmi'iyye, İskenderiyye, 1985.
- İsâm M el-Hâc Alî, Sufyân b. 'Uyeyne el-Hilâlî: Muhaddis el-Harem el-Mekkî, Beyrût 1414/1994.
- Kehhâle (v.1408/1988), Umar Rıdâ, Mu'cem el-Muellifîn Terâcim Musennifiyy el-Kutub el-'Arabiyye, el-Mektebe el-'Arabiyye, Dimeşk 1376/1957.
- el-Kulâbâzî* (v.380/990), Ebû Bekr M, *et-Ta'arruf li-Mezheb Ehl Tasavvuf*, Kâhire 1354/1933.
- Levent*, Etem, *Hasan-ı Basrî ve Tefsîr İlmindeki Yeri*, AÜ İlâh. Fak. (Doktora tezi: 1978).
- Ma'mer b. Râşid* (v.), *el-Câmi'* (Abdurrezzâk es-San'ânî, el-Musannef içinde neşreden: Habîburrahman el-A'zamî), Beyrût 1403/1983.
- Mahmûd Huseynî, el-Medresetu'l-Begdâdiyye fî Târîhi'n-Nahvi'l-'Arabî, Beyrût 1407/1986.
- el-Makrîzî* (v.845/1441), Ebû'l-'Abbâs Ahmed b. 'Alî, *el-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr bi-Zikr el-Hitat ve'l-Âsâr*, T. el-Emîriyye- Bûlâk, Kâhire 1270.
- el-Mizzî* (v.742), Ebû'l-Haccâc Yûsuf, *Tehzîb el-Kemâl fi Esmâ' er-Ricâl*, thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf, Mues. Risâle, T.1, 1400/1980.
- Muhammed Atâ Yûsuf, *Tefsîru's-Suddî el-Kebîr*.

- Muhammed Re'fet Sa'id, Ma'mer b. Râşid es-San'ânî: Mesâdiruh ve Menhecuh ve Eserüh fî Rivâyet el-Hadîs, Riyad 1403/1983.
- el-Muhâyirî, Ahmed Sâlih, Tefsîru Sufyân b. Uyeyne, Riyâd 1403/1983.
- Muhsin Emîn, *A'yân eş-Şî'a*, Dimeşk 1367/1948.
- el-Mukaddemî* (v.301), Ebû Abdullah M b. Ahmed, *et-Târîh ve Esmâu'l-Muhaddisîn ve Kunâhum*, thk. M b. İbrâhîm el-Luhaydân, Dâru'l-Kitâb ve's-Sunne, et-Tab'atu'l-Ulâ, 1415/1994.
- Mustafa Zeyd, *en-Nesh fi'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, Kâhire 1987.
- en-Necâsî* (v.450/1058), Ebû'l-Huseyn Ahmed b. Alî, *Kitâb er-Ricâl*.
- en-Nedîm* (v.380/990), Ebû'l-Ferac M b. İshâk, 1. *Kitâb el-Fihrist*, thk. Fuâd Eymen Seyyid, Al-Furkan İslamic Heritage Foundation, London 2009; 2- *el-Fihrist* (Teceddu), Tahran 1971; 3- *el-Fihrist*, (Flügel), Leibzig 1872; 4- *el-Fihrist*, et-Tab'a eti-Ticâriyye, Kâhire 1348; *el-Fihrist*, thk. İbrâhîm Ramadan, Beyrût 1417/1997.
- en-Neşşâr, Alî Sâmî, Neş'etu'l-Fikr el-Felsefî fî'l-İslâm, Dâru'l-Me'ârif, T.3, 1965.
- Nuveyhîd*, 'Âdil, *Mu'cemu'l-Mufessirîn min Sadr el-İslâm ilâ el-Asr el-Hâdir*, T.3, Muessesetu Nuveyhid li't-Te'lîf ve't-Tercume ve'n-Neşr, Beyrût 1409/1988.
- el-Kannûcî* (v.1307/1727), Siddîk Hasen Hân, *Ebced el-'Ulûm*, Beyrût 1978.
- el-Kazvînî* (v.446), Ebû Ya'lâ Halîl b. Abdullah el-Halîlî, *el-İrşâd fî Ma'rifet 'Ulemâ' el-Hadîs*, Riyâd 1409.
- er-Râmehurmuzî* (v.360), *el-Muhaddisu'l-Fâsil Beyne'r-Râvî ve'l-Wâ'î*, thk. M. Accâc el-Hafîb, T.3, Dâr el-Fikr, Beyrût 1404/1984.
- er-Râzî (v.294), Ebû 'Abdullah M b. Eyyûb el-Becelî, Fedâil el-Kur'ân vemâ Unzile mine'l-Kur'ân bi-Mekke vemâ Unzile bi'l-Medîne, Dâr el-Fikr, Dimeşk, 1408/19871.
- Sa'id el-Ensârî, Multekatu Câmi'i't-Te'vîl li-Muhkemi't-Tenzîl, Kalküta 1340/1921.
- Sadr*, Hasen, *Te'sîs eş-Şî'a*, Beyrût 1401/1981.
- es-Safedî* (v.764), Selâhuddîn Halîl b. Eybek, *el-Wâfî bi'l-Wefeyât*, thk. Ahmed el-Ernaût ve Turkı Mustafâ, Dâru İhyâi't-Turâs, Beyrût 1420/2000.
- es-Sehâvî* (v.902), Ebû'l-Hayr M, 1. *et-Tuhfetu'l-Letîfe fî Târîhi el-Medîne eş-Şerîfe*, T.1, Dâru'l-Kutub el-İlmiyye, Beyrût 1414/1993; 2- *ed-Dav'u'l-Lâmi' li-Ehli'l-Karn et-Tâsi'*, Dâru Mektebe el-Hayât, Beyrût.
- es-Sekkâkî* (v.626), Ebû Ya'kûb Yûsuf b. Ebû Bekr, *Miftâh el-'Ulûm*, thk. Nu'aym Zerkûr, T.2, DKİ, Beyrût 1407/1987.
- es-Sem'ânî* (v.562), Ebû Sa'd 'Abdulkerîm, *el-Ensâb*, thk. Abdurrahman b. Yahyâ, Dâire el-Me'ârif el-Usmâniyye, Haydar Âbâd, T.1, 1382/1962.
- Seyyid Nasîr Şah – Ref'ullah, Mecmû'a-i Tefâsîr-i Ebû Muslim-i İsfehânî, Lahor 1964.
- Sezgin, Fuad, 1. *Târîh et-Turâs el-Arabî: Kur'ân ve Hadîs ilimleri*, cilt 1, cüz 1; 2. *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, İstanbul 1956.
- es-Suyûtî* (v.911), Celâluddîn Abdurrahman, *Buğyetu'l-Wu'ât*, thk. M Ebû'l-Fadl İbrâhîm, el-Mektebe el-'Asriyye, Lubnân/Saydâ.

- Şâkir Mustafâ, *et-Târîh el-'Arabî ve'l-Mu'errihûn*, Beyrût 1983.
- eş-Şehristânî* (v.548), Ebû'l-Feth M, *el-Milel ve'n-Nihal*, thk. Muhammed Seyyid Keylânî, Dâr el-Ma'rife, Beyrût 1404.
- eş-Şîrâzî* (v.476), Ebû İshâk, *Tabekât el-Fukahâ'*, Beyrût 1970.
- et-Taberî* (v.310), Ebû Ca'fer M b. Cerîr, *Câmi' el-Beyân* thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî, Riyâd 1424/2003.
- Taşkûbrîzâde (v.968), Miftâh es-Sa'ade ve Misbâh es-Siyâde fî Mevdû'ât el-'Ulûm, DKİ, Beyrût.
- et-Tûsî* (v.460), Ebû Ca'fer M b. el-Hasen, *Fihrist et-Tûsî, el-Mektebe el-Murtediyye*, Necef-İrâk 1356.
- el-Uleymî* (v.928/1522), Ebû'l-Yumn Mucîruddîn Abdurrahman, 1- *el-Menhec el-Ahmed fî Terâcumî'l-Îmâm Ahmed*, thk. Muhyiddîn Abdulhamîd, Kahire 1963; 2- *el-Menhec el-Ahmed*, thk. M. Muhyiddîn Abdulhamîd - Âdil Nuveyhid, Beyrût 1403/1983.
- 'Umar Yûsuf Kemâl, *el-Hasen el-Basrî ve Tefsîruh*, el-Câmi'at'l-İslâmiyye (Doktora tezi), Medîne 1404/1984.
- Watt, W. Montgomery, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, Ankara 1981.
- Wekî' b. Cerrâh* (v.197/812), Ebû Sufyân er-Ruâsî, 1- *Kitâbu'z-Zuhd*, thk. Abdurrahman Abdu'l-Cebbâr Ferîvâî, Medîne 1984; Riyâd 1994; 2- *Kitâbu't-Tefsîr*, thk. Abdurrahman Abdu'l-Cebbâr el-Ferîvâî, Kuveyt 1406 ve Medîne 1984.
- el-Yâfi'î* (v.768), Ebû M Abdullah, *Mir'ât el-Cinân ve 'İbret el-Yekazân*, Beyrût 1417/1997.
- Yâkût* (v.622), Ebû Abdullah el-Hamevî *Mu'cemu'l-Udebâ'*, Dâr el-Kutub el-İlmiyye, Beyrût 1411/1991.
- Yolcu, Mehmet; "En-Nedîm [İbn Al-Nadîm] ve el-Fihrist'inin İslam Kültür Tarihindeki Yeri", İnönü Üniv. İlah. Fak. Dergisi, IV, Sayı: 1 (Malatya 2013), s. 34-38.
- ez-Zehbî* (v.1977), M Huseyn, *et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn*, Dar el-Kutub el-Hadîse, Kâhire 1960.
- ez-Zehbî* (v.748), M b. Ahmed, 1. *Mîzânu'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl*, thk. Alî M el-Becâvî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût, Dâru İhyâ el-Kutub el-'Arabiyye, T.1, 1382/1963; 2. *Tezkiret el-Huffâz*, Dâr el-Kutub el-İlmiyye, Beyrût 1419/1998; 3. *er-Ruvât es-Sikât el-Mutekellem fihim bimâ lâ Yûcib Reddehum* thk. M. İbrâhim el-Mevsilî, Beyrût 1992; 4. *Siyeru A'lâm en-Nubelâ'*, thk. Şuayb el-Ernâût, Muessesetu'r-Risâle, Beyrût 1374; 5. *Târîhu'l-İslâm ve Wefeyât el-Meşâhir ve'l-A'lâm*, thk. Umar Tedmurî, Dâr el-Kitâb el-'Arabî, Beyrût.
- ez-Zerkeşî* (v.794), Bedruddîn M, *el-Burhân fî Ulûm el-Kur'ân*, thk. M Ebû'l-Fadl, T.2, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût.
- Zevâvî, 'Îsâ b. Mes'ûd, Menâkıb Seyyidinâ el-Îmâm Mâlik, Kâhire 1325.
- ez-Ziriklî* (v.1396/1976), Hayruddîn, *el-A'lâm*, T. 6, Dâr el-İlm, Beyrût 1984.
- ez-Zuhaylî*, M, *el-Îmâm et-Taberî*, T.1, Dâr el-Kalem 1410/1990.

الملخص

قُدَّمَاءُ الْمُفْتَرِينَ وَمُؤَلَّفَاتِهِمْ وفق ما ذكره محمد بن إسحاق النديم في الفن الثالث من المقالة الأولى في

الفهرست

لقد ذكر محمد بن إسحاق النديم (ت ٣٨٠/٩٩٠) في كتابه القيم الفهرست كثيرا من كتب اللغة العربية والخط العربي والصرف والنحو والتفسير والحديث والفقہ والكلام وتاريخ الأديان والطب وهذا الكتاب بهذه الخصوصية يمكن أن يعد أطلسا فذا لا مثيل له في تاريخ التراث الإسلامي للعصور الأربعة الأولى الإسلامية . إن المعلومات التي ذكره عن كل كتاب و مؤلفه في مراجع كل نوع من العلوم منيرة جدًا . النديم بعدما ذكر كتب علوم القرآن في الفهرست - المقالة الأولى الفن الثالث - أضاف إليها قائمة لكتب التفسير [تسمية الكتب المصنفة في تفسير القرآن] وبين في هذه القائمة خمسة وأربعين كتابا مع مؤلفيها . (كتاب الفهرست لأبي الفرج محمد بن إسحاق النديم ، تحقيق فؤاد أيمن سيد ، طبع لندن ٢٠٠٩ ، ج ١ ، ص ٨٨-٨٩) .

في مقالتنا هذه بحثنا عن -٤٥ كتابا- الكتب والمؤلفين الذين ذكرهم النديم في الفهرست تحت عنوان [تسمية الكتب المصنفة في تفسير القرآن] أحرصنا أولا البحث عن المؤلفين المذكورين وعن نشاطهم وأفكارهم العلمية ومؤلفاتهم كيلا نتكلم عن مجهولين لا يعرف عن شخصيتهم شيئ . لأن كتاب الفهرست ما أعطي عنهم من المعلومات إلا القليل أو الأقل . وبعد ذلك بحثنا عن القواعد والأصول التي اتبعها النديم في إعداد هذه القائمة وهل هو كان تحت سيطرة فكرة مذهبية أو لا ؟ وأخيراً وضعنا أفكار أهل الوقوف مثل د. ديميتري فرولو حول قائمة هذه الكتب ومؤلفيها في ميزان الاعتدال .

الكلمات المفاتيح

الفهرست ، النديم ، قائمة التفسير والمؤلفين القدامي ، ميزان الاعتدال .